

JURIDISKA FAKULTETEN

VID LUNDS UNIVERSITET

Axel Alqvist

Skyldig men sjuk

Regleringen av allvarlig psykisk störning från 1864 års strafflag till idag

JURM02 Examensarbete

Examensarbete på juristprogrammet

30 högskolepoäng

Handledare: Elsa Trolle Önnerfors

Termin: VT 2026

Innehållsförteckning

Summary	4
Sammanfattning	5
Förord.....	6
Förkortningar.....	7
1 Introduktion	8
1.1 Bakgrund	8
1.2 Syfte och frågeställningar.....	9
1.3 Avgränsningar	10
1.4 Metod, teori och material	11
1.4.1 Den rättshistoriska metoden.....	11
1.4.2 Den rättsdogmatiska metoden.....	13
1.4.3 Rättskultur och Kaarlo Tuoris teori.....	14
1.4.4 Material	15
1.5 Forskningsläge.....	16
1.6 Disposition.....	18
2 Internationell rättshistorisk utblick.....	19
2.1 Inledning.....	19
2.2 Den äldre rätten (judisk rätt och antiken).....	19
2.3 Den romerska rätten	20
2.4 Medeltiden och renässansen	21
2.5 1700-talet.....	22
2.6 1800-talet.....	23
2.7 1900-talet.....	25
3 Den svenska rättshistoriska utvecklingen.....	27
3.1 De svenska landskapslagarna	27
3.2 Magnus Erikssons landslag	29
3.3 1734 års lag.....	30
3.4 1826 års bestämmelser om inhämtande av utlåtande från Sundshetskollegiet	31
3.5 Sinnessjuklagen från 1858 och 1864 års strafflag.....	32
3.6 Sekelskiftet 1800–1900 – med angränsade perioder.....	34
3.7 1929 års sinnessjukslag	39
3.8 1962 års brottsbalk	40
3.9 Efter tillkomsten av 1962 års brottsbalk.....	43
3.10 Utveckling och reformarbete från 1990-talet och framåt....	44
4 Allvarlig psykisk störning i dagens strafflagstiftning.....	48

4.1	Kort om straffansvar	48
4.2	Allvarlig psykisk störning och påföljdsfrågan	48
4.3	Fängelseförbudet i brottsbalken	49
4.4	Rättspsykiatrisk vård i brottsbalken	50
5	Framtidsutsikter och utvecklingsspår – säkerhetsförvaring	51
5.1	Proposition 2025/26:95	51
5.2	Bestämmelserna för allvarlig psykisk störning kontra säkerhetsförvaring.....	52
6	Analys, diskussion och slutsats.....	54
6.1	Introduktion	54
6.2	Rättens skikt vid allvarlig psykisk störning.....	54
6.3	Den rättshistoriska utvecklingen över tid	55
6.3.1	Övergripande reflektioner	55
6.3.2	Reception av utländsk rätt och de internationella influenserna.....	56
6.3.3	Straffrättsskolornas avgörande roll	57
6.3.4	Politiska strömningar och inflytande av makthavare	59
6.3.5	Förklaring till rättsförändringarnas uppkomst	60
6.3.6	Sammanfattning av den rättshistoriska utvecklingen.....	61
6.4	Den gällande rätten och dess bakomliggande motiv	61
6.4.1	Kort om utformningen av den gällande rätten	61
6.4.2	Motiv bakom nuvarande bestämmelser	62
6.4.3	Sammanfattning om vad rättshistorien säger om den nuvarande rätten.....	63
6.5	Framtidsperspektiv och säkerhetsförvaring.....	63
6.5.1	Det rättshistoriska ekot i de nya bestämmelserna	63
6.5.2	Politiska strömningar och den samtida kriminalpolitiken.....	64
6.5.3	Krock eller samexistens?.....	64
6.5.4	Sammanfattning om framtida utvecklingsmönster i ljuset av rättshistorien.....	65
6.6	Slutsats.....	66
	Källförteckning	67

Summary

The legal term severe mental disorder appears in several areas of Swedish legislation, particularly within criminal law. Moreover, the assessment of insanity and what is today referred to as severe mental disorder can be traced far back in legal history.

The thesis examines the international legal-historical influences from biblical times until the middle of the 1900s. In the Swedish context, the legal-historical development is examined from the provincial laws to current law. Within the framework of this development, the Swedish Penal Code of 1864 constituted an important step concerning the perception of offenders with severe mental disorders. This can still be discerned in current law, primarily through the present prohibition against imprisonment and the regulation of forensic psychiatric care in Chapter 30, Section 6 and Chapter 31, Section 3 of the Swedish Penal Code respectively. Against this background, the Swedish Penal Code of 1864 constitutes the point of departure for the present study. In the contemporary legal-political debate, the issue has once again been brought to the forefront as the Kristersson Cabinet, at the beginning of 2026, presented a bill concerning preventive detention for repeat offenders at risk of recidivism. The relationship between the proposal and the regulation of severe mental disorder has thereby been brought into focus in the legal discussion.

Accordingly, questions arise as to how the regulation of severe mental disorder has developed over time, in what manner this development has led to current legislation, and how future legal developments may come to manifest themselves. This likewise constitutes the overarching purpose of the thesis. Particular attention is devoted to the legal-historical development of the regulation, its current structure and underlying motives in current law, as well as future processes of legal change that may be identified. In order to address these issues, both legal-historical and legal-dogmatic methods are applied. In addition, Kaarlo Tuori's theory of the levels of law, together with the concept of legal culture, is employed as analytical frameworks in order to understand how legal changes relate to deeper and more stable legal principles.

The thesis demonstrates that the legal development concerning severe mental disorder is characterised by a recurring pendulum movement between humanistic and treatment-oriented periods and more restrictive phases focused on the protection of society. The reforms have been driven by international currents of ideas, transformations within the Schools of criminal law, political shifts in power, and societal events which have functioned as triggering factors for previously prepared reform ambitions. Preventive detention does not emerge as a departure from earlier fundamental principles, but rather as a subsidiary complement subordinated to the previous regulation. Being guilty yet mentally ill has throughout legal history constituted a complex legal balancing exercise, something which appears likely to persist.

Sammanfattning

Den juridiska termen allvarlig psykisk störning förekommer på flera områden inom den svenska lagstiftningen, i synnerhet inom straffrätten. Bedömningen av sinnessjukdom och det som idag benämns som allvarlig psykisk störning kan därjämte spåras långt tillbaka i rättshistorien.

Examensarbetet berör de internationella rättshistoriska influenserna från biblisk tid fram till mitten av 1900-talet. I den svenska kontexten behandlas den rättshistoriska utvecklingen från landskapslagarna fram till dagens gällande rätt. Inom ramen för denna utveckling utgjorde den svenska 1864 års strafflag ett viktigt steg beträffande synen på lagöverträdare med allvarlig psykisk störning. Detta kan alltjämt urskiljas i gällande rätt, främst genom det nuvarande fängelseförbudet och regleringen av rättspsykiatrisk vård i brottsbalken 30 kap. 6 § respektive 31 kap. 3 §. Mot denna bakgrund utgör 1864 års strafflag utgångspunkten för förevarande framställning. I den samtida rättspolitiska debatten aktualiseras frågan på nytt då regeringen Kristersson i början av år 2026 presenterade en proposition om säkerhetsförvaring, en tidsobestämd påföljd för personer som har begått allvarliga och upprepade brott med risk för återfall. Förhållandet mellan detta förslag och regleringen av allvarlig psykisk störning har därmed tagits upp i den rättsliga diskussionen.

Vidare aktualiseras frågor om hur regleringen av allvarlig psykisk störning har utvecklats över tid, på vilket sätt denna utveckling har lett fram till dagens lagstiftning samt hur den framtida rättsutvecklingen kan komma till uttryck. Detta utgör tillika examensarbetets övergripande syfte. Särskilt behandlas regleringens rättshistoriska utveckling, dess nuvarande utformning och bakomliggande motiv i gällande rätt samt framtida förändringsprocesser som kan urskiljas. För att besvara detta tillämpas såväl rättshistorisk som rättsdogmatisk metod. Därutöver används Kaarlo Tuoris teori om rättens skiktning samt rättskultursbegreppet, som analytiska ramverk för att förstå hur rättsliga förändringar förhåller sig till mer djupliggande och stabila rättsliga principer.

Examensarbetet åskådliggör att rättsutvecklingen avseende allvarlig psykisk störning karaktäriseras av ett återkommande pendelmönster mellan humanistiska och vårdinriktade perioder samt mer restriktiva skeden med fokus på samhällsskydd. Reformerna har drivits av internationella idéströmningar, straffrättsskolornas omvandling, politiska maktskiften och samhälleliga händelser som fungerat som utlösande faktorer för tidigare förberedda reformambitioner. Säkerhetsförvaring framträder inte som ett avsteg från tidigare grundprinciper, utan som ett subsidiärt komplement underordnat den tidigare regleringen. Att vara skyldig men sjuk har genom rättshistorien utgjort en komplex rättslig avvägning, något som alltjämt förefaller bestå.

Förord

Det är med stort vemod som jag har avvaktat med att skriva mina förord till detta examensarbete, jag tycker ju inte om när saker och ting ska ta slut... Sex år har passerat sedan jag började på juristprogrammet i Lund – sex år av fantastiska minnen fyllda med fester, arbete, löprundor, fikor, resor och annan glädje. Oj, jag glömde visst studier... Jag blir varm i hela kroppen när jag tänker tillbaka på allt som jag har fått uppleva. Tiden i Lund – på Grönegatan 19A, Juridicum, Juridiska föreningen och Malmö Nation med omnejd – är och kommer att alltid att vara en speciell tid för mig.

Utan samtliga delar hade det som jag har fått uppleva aldrig blivit så bra. Med detta vill jag rikta några särskilt utvalda men framför allt STORA tack.

TACK till den bästa möjliga handledaren Elsa för dina kloka insikter, positivitet och förstående inställning under arbetets gång.

TACK till *HotStarBoyAutumn*-gänget, för att ni är ni. Utan er hade det kanske aldrig blivit något slutfört juristprogram.

TACK till alla Lundavänner på Juridicum, Juridiska föreningen och Malmö Nation – ni har gjort studietiden den bästa möjliga.

TACK till alla Hibbivänner och släkt som jag, under vått och torrt, alltid har och har haft vid min sida.

TACK till min älskade familj – mamma, pappa, lillebror, farmor och mormor. Utan er otaliga uppmuntran, vägledning, generositet och stöd hade livet varit betydligt svårare. Det finns verkligen inga som ni!

Last but not least I wanna thank me, I wanna thank me for believing in me...

Skämt åsido, jag är glad och stolt över att jag har klarat av juristprogrammet. Vägen har inte varit spikrak och för den delen inte heller en dans på rosor – för det sticks, visst? NU CHECKAR JAG UT!

Helsingborg den 24 maj 2026

Axel Alqvist

Förkortningar

BrB	Brottsbalk (1962:700)
Dir.	Kommittédirektiv
Kungl. Maj:t	Kunglig Majestät
LPT	Lag (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård
LRV	Lag (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård
NJA	Nytt juridiskt arkiv
Prop.	Proposition
RF	Regeringsform (1974:152)
RPU	Rättspsykiatrisk undersökning
SOU	Statens offentliga utredningar

1 Introduktion

1.1 Bakgrund

Likhet inför lagen är en av de mest grundläggande rättsprinciperna i det svenska rättssamhället. Rättsprincipen tar sig uttryck i regeringsformen.¹ Parallellt aktualiseras principens räckvidd i situationer då individer skiljer sig från samhällets normer, frångår de stiftade lagarna och uppvisar avvikande beteende. Sedan begynnelsen har sådana individer ofta befunnit sig i problematiska situationer, vilket särskilt gör sig gällande i frågan om personer med psykiska svårigheter. I den gällande straffrätten yttrar sig det problematiserade uttrycket i att vissa individer, till följd av allvarlig psykisk problematik, kan undgå straffansvar. Härigenom frångås, åtminstone formellt, principen om likhet inför lagen. Det strikt reglerade undantaget och därmed frångåendet av rättsprincipen förutsätter att den ifrågavarande personen lider av en *allvarlig psykisk störning*.²

Sedan straffrättens tidiga utveckling har sinnessjuka brottslingar och lagövertredare särbehandlats, i relation till övriga individer utan motsvarande psykisk problematik. Förändringsprocessen och omfånget av lagstadgande åtgärder för de sinnessjuka sträcker sig långt tillbaka i tiden, både i den svenska och internationella rättshistorien, emellertid med varierande vidd över de olika tidsperioderna och rättssamhällena. Synen på brottslighet och sinnessjukdom förekommer så tidigt som under biblisk tid, då tydlig distinktion gjordes för de människor som hade agerat *utan vett och vilja*.³ I takt med samhälleliga förändringar har rätten utvecklats och kommit att anpassas efter dess rådande samtid. En betydande del av det som regleras i dagens aktuella rättsordning har emellertid inslag från en förgångnen tid, vilket gör sig särskilt tydligt med 1864 års strafflag.⁴

I den samtida nyhetsrapporteringen gör sig ett återkommande inslag gällande. *Ströp sin mamma – kvinna döms till vård*,⁵ *Smitare körde ihjäl kvinna – frias helt*⁶ och *Misstänks ha styckmördat sin mamma: "Befann sig i ett psykiatriskt tillstånd"*⁷ är några av de uppmärksammade, men inte alltför ovanliga, rubrikerna förekommande i den svenska nyhetsbevakningen. Frågor beträffande

¹ RF 1 kap. 9 §.

² Jämför BrB 31 kap. 3 §.

³ Qvarsell (1993), s. 13 ff.

⁴ Jämför 1864 års strafflag 5 kap. 5–6 §§.

⁵ Dagens Nyheter, *Ströp sin mamma – kvinna döms till vård*, 2026-04-14, <<https://www.dn.se/direkt/2026-04-14/strop-sin-mamma-kvinna-doms-till-vard/>> (besökt 2026-04-28).

⁶ Dagens Nyheter, *Smitare körde ihjäl kvinna – frias helt*, 2026-04-11, <<https://www.dn.se/direkt/2026-04-11/smitare-korde-ihjal-kvinna-frias-helt/>> (besökt 2026-04-28).

⁷ Dagens Nyheter, *Misstänks ha styckmördat sin mamma: "Befann sig i ett psykiatriskt tillstånd"*, 2026-04-08, <<https://www.dn.se/sverige/misstanks-ha-styckmordat-sin-mamma-befann-sig-i-psykiatriskt-tillstand/>> (besökt 2026-04-28).

allvarligt psykiskt störda är, såsom framgår, under kontinuerlig debatt och därigenom ständigt aktuellt.

Under julhelgen år 2025 gjorde diskussionen kring sinnessjuka brottslingar och lagöverträdare sig ännu en gång påmind. Detta då Sverige skakades av två mycket uppmärksammade mordfall, då två kvinnor förlorade sina liv. Ett av morden skedde i Rönninge i Salems kommun, söder om Stockholm, och det andra i Boden. De två mordfallen väckte både stor samhällelig och medial uppmärksamhet beträffande dels våld mot kvinnor, dels psykiatri. Diskussionerna resulterade bland annat i att regeringen Kristersson presenterade en nollvision mot dödligt våld mot kvinnor.⁸

Vidare kom debatten kring de två morden att knyta an till regeringens lagförslag rörande *säkerhetsförvaring*, en tidsbestämd påföljd för de individer som har begått allvarliga och upprepade brott med hög risk för återfall. Förslaget lades fram i början av år 2026 och trädde i kraft i mitten av april samma år.⁹

På detta sätt aktualiseras frågor och diskussioner kring gränsdragningen mellan de särskilda påföljdsbestämmelserna för individer med allvarlig psykisk störning kontra säkerhetsförvaring. Mot denna bakgrund är det således av intresse att analysera den rättshistoriska utvecklingen av det som i dag benämns som allvarlig psykisk störning, såväl i Sverige som i en viss internationell utblick, samt den principiella spänningen mellan vedergällning och vård. Detta möjliggör en bedömning av hur de nya bestämmelserna förhåller sig till redan etablerade rättsliga utgångspunkter.

1.2 Syfte och frågeställningar

Examensarbetets syfte är att undersöka hur regleringen, av det som i dagens straffbestämmelser omnämns som *allvarlig psykisk störning*, har utvecklats genom den svenska rättshistorien. Därigenom ska det utredas hur dessa förändringar och utvecklingslinjer har lett fram till nuvarande lagstiftning samt belysa hur en eventuell framtida rättsutveckling på området kan komma att gestalta sig.

För att ge svar på syftet kommer följande tre frågeställningar att besvaras;

1. Hur har regleringen av det som idag benämns som allvarlig psykisk störning sett ut och utvecklats i svensk rätt från 1864 års strafflag till idag?

⁸ Dagens Nyheter, *Stor uppslutning mot mäns våld mot kvinnor: "Stopp"*, 2026-01-02, <<https://www.dn.se/sverige/stor-uppslutning-mot-mans-vald-mot-kvinnor-stopp/>> (besökt 2026-04-28).

⁹ Jämför Prop. 2025/26:95.

2. Hur är regleringen av allvarlig psykisk störning utformad i dagens straffbestämmelser och vilka bakomliggande motiv ligger till grund för denna reglering?
3. Vilka utvecklingstendenser kan identifieras i gällande rätt och hur kan dessa påverka den framtida regleringen och dess tillämplig av allvarlig psykisk störning?

1.3 Avgränsningar

Den omfattning som bestämmelserna kring allvarlig psykisk störning har rymt och fortfarande innefattar är otroligt vidsträckt. Vid författandet av detta examensarbete har således flera avgränsningar gjorts för att på så vis få arbetet mer hanterbart.

Initialt fokuserar arbetet på att avhandla allvarlig psykisk störning i svensk rätt över tid – både i dåtid, nutid och framtid. Följaktligen kommer inte internationell rätt att presenteras, i samma utsträckning, som den svenska rätten. Det ska dock nämnas att en viss internationell rättshistorisk utblick kommer att återges, med fokus på den historiska rättskultur som har vuxit fram i Europa. Förklaringen till denna avgränsning ligger i att den europeiska rätten har recipierats i den svenska rättskulturen och -traditionen – reception av den europeiska juridiken. Detta avsnitt är begränsat och ger en mer överskådlig bild av den internationella rätten. Detta för att se och förstå vissa likheter och skillnader mellan det svenska rättssystemet och de övriga.

Arbetet kommer att vidare redogöra för allvarlig psykisk störning med avstamp i 1864 års strafflag fram till dagens strafflagstiftning. Äldre svensk rätt som föregår 1864 års strafflag kommer dock att utredas, om än inte i lika stor omfattning som den mer moderna juridiken. Avgränsningen syftar till att förstå hur den moderna strafflagstiftningen har vuxit fram som sedan har gett sig uttryck i hur dagens bestämmelser är utformade, samt hur framtida lagstiftningar kan komma att framställas.

Som framgår av den andra frågeställningen kommer det samtida fokuset, den gällande rätten eller de lege lata, att centreras kring brottsbalken 30 kap. 6 § samt 31 kap. 3 §. Detta avser bestämmelserna för påföljd, som kan komma att aktualiseras vid allvarlig psykisk störning. Avgränsningen till påföljdsvalet grundas i att allvarlig psykisk störning får sin faktiska straffrättsliga betydelse vid val av påföljd. Detta utgör därmed bestämmelsens centrala konsekvens. Följaktligen kommer enbart brottsbalken att behandlas som den gällande rätten, vilken innehåller bestämmelser om allvarlig psykisk störning. Lag (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård (LPT) samt lag (1991:1929) om

rättspsykiatrisk vård (LRV) kommer således inte att beröras i någon större omfattning.

Slutligen kommer arbetets framtidsorienterade fokusering att avgränsas till regeringen KristerSSons prop. *Säkerhetsförvaring – en ny tidsobestämd frihetsberövande påföljd*.¹⁰ Valet av avgränsning föranleds av att propositionen innehåller, i rådande rättsläge, aktuella förslag om så kallade säkerhetsförvaringar. Detta är emellertid centralt för bedömningen av den framtida rättsutvecklingen på området. Tidigare förarbeten vilka har föregått och lett fram till propositionen kommer inte att hanteras närmare i arbetet.

1.4 Metod, teori och material

Med beaktande av detta examensarbets syfte och tillhörande frågeställningar kräver det i förevarande fall användandet av juridiska modeller, teorier och material.

Till att börja med utgår arbetet från två olika typer av juridiska metoder beroende på vilken av de tre frågeställningarna som besvaras – dels den rättshistoriska metoden, dels den rättsdogmatiska metoden. Den första av frågeställningarna har tydlig koppling till den rättshistoriska metoden, medan de två sistnämnda har anknytning till den rättsdogmatiska metoden. Därtill används Kaarlo Tuoris teori beträffande rättskulturer för att skapa förståelse för juridikens dynamik.

Det kan därutöver nämnas att generativ artificiell intelligens (GAI) stundtals används i examensarbetet, närmare bestämt OpenAI:s ChatGPT (version 5.5). Verktöget används som ett stöd i syfte att bidra med språklig vägledning och stilistiska förbättringar. Detta för att stärka textens akademiska och språkliga nivå samt precision. De promptar som används är av varierande karaktär och avser främst omformuleringar samt språkliga förtydliganden. Översättningsstöd vid framtagandet av arbetets engelska sammanfattning, *Summary*, används även med stöd av ChatGPT. De förslag som genereras av ChatGPT behandlas uteslutande som rådgivande och är föremål för självständig bedömning och bearbetning. Samtliga språkliga omformuleringar i den slutgiltiga texten är således aktiva och medvetna val inom ramen för arbetets akademiska utformning.

1.4.1 Den rättshistoriska metoden

Den rättshistoriska metoden möjliggör en analys av rättsnormers historiska utveckling och syftar till att skapa en fördjupad förståelse av deras framväxt

¹⁰ Prop. 2025/26:95.

och ställning i rättsordningen. Genom ett systematiskt granskande av denna historiska utveckling kan såväl bakgrund som förändringsprocesser belysas – i detta fall den juridiska termen allvarlig psykisk störning över tid. Syftet är att klarlägga de undersökta regleringarnas ursprung, deras utveckling över tid samt deras nuvarande position inom rättssystemet.¹¹

Den rättshistoriska metoden förklaras enligt den amerikanske professorn David M Rabban som ett empiriskt samt historiskt angreppssätt. Detta då rätten förstås genom sin utveckling över tid i stället för mer abstrakta teorier. Betydelsen av den induktiva, faktabaserade, metoden framhålls. Detta då den rättshistoriska forskaren utgår från historiskt källmaterial för att på detta sätt låta slutsatser växa fram.¹² Detta görs främst med stöd av primärkällor som möjliggör en självständig forskning.¹³ Vidare uppfattas rätten som en evolutionär process, då rättsregler växer fram gradvis i förhållande till samhälleliga förändringar med koppling till sedvänjor och sociala behov.¹⁴ Rättshistoriker kan således inte studera rättsregler självständigt, därutöver måste även samspelet mellan både juridik och samhället beaktas. Detta gäller trots att den centrala kärnan ofta är belägen på den interna utvecklingen av den juridiska doktrinen.¹⁵ Den rättshistoriska metoden kan följaktligen ses som en metod bestående av källnära analys, historisk inramning samt synen på rätten som både växlande och skiftande för sin samtid.

Den engelske rättshistorikern Sir John Baker uttrycker att den rättshistoriska metoden saknar en fast innebörd. Emellertid uttrycker Baker att tre angreppssätt kan urskiljas inom den ifrågavarande metoden. Den första metoden grundar sig i att den rättshistoriska forskaren tar sin utgångspunkt i tidigare forskning för att på detta sätt uppmärksamma brister, kritiskt granska dessa och därmed rikta invändningar mot forskningen. Den andra metoden utmärks av den rättshistoriska forskarens initiala formulerande av en övergripande frågeställning, för att sedermera undersöka om det går att återfinna ett svar i det tillgängliga källmaterialet. Detta kan vara förenat med komplikationer då materialet i flertalet fall är ofullständigt, innehållande olika typer av luckor, vilket kan fyllas med spekulativa antaganden. Baker själv förespråkar den tredje metoden, att utgå från källorna och låta dessa styra forskningen. Emellertid tas utgångspunkt i källmaterialet varifrån relevanta frågeställningar kontinuerligt och successivt växer fram och avgränsas.¹⁶ Med den rättshistoriska metoden krävs således ett grundläggande och noggrant arbetande och granskning av primärkällor och en förståelse för dess kontext och begränsningar.¹⁷ Metoden har vidare ett krav på att den berörda forskaren förstår

¹¹ Lehrberg (2022), s. 136 ff.

¹² Rabban (2012), s. 88 f.

¹³ Rabban (2012), s. 88 och 104.

¹⁴ Rabban (2012), s. 100 f.

¹⁵ Rabban (2012), s. 103.

¹⁶ Baker (2012), s. 7 f.

¹⁷ Baker (2012), s. 8 ff.

rätten ur dess historiska sammanhang och samtida tankesätt.¹⁸ Därigenom ses rättshistorisk forskning som en konstant tolkningsprocess i och med att analyser och slutsatser alltjämt kan omprövas.¹⁹

Det angreppssätt som avses att tillämpas till den första frågeställning är förenligt med Bakers andra metod, då en frågeställning har antagits och ska besvaras med hjälp av befintligt rättshistoriskt källmaterial. Hänsynstagande ska emellertid göras, i den forskande och författande rollen, för spekulativa antaganden. Detta gäller i de fall det rättshistoriska källmaterialet innehåller eventuella luckor.

1.4.2 Den rättsdogmatiska metoden

Den rättsdogmatiska metoden syftar till att fastställa och systematisera den gällande rätten genom tolkning och klassificering av rättskällor inom olika rättsområden.²⁰ I arbetet riktas analysen mot de straffrättsliga bestämmelserna som omfattar påföljdsfrågan vid allvarlig psykisk störning, brottsbalken 30 kap. 6 § samt 31 kap. 3 §.

Det bör framhållas att den rättsdogmatiska metodens exakta definition inte är entydig. Metoden har varit föremål för diskussion och har tilldelats skilda innebörder i rättsvetenskaplig litteratur. Den kan tillämpas på en rad olika rättskällor: lagstiftning, rättspraxis, förarbeten, doktrin samt annan rättsvetenskaplig litteratur med dogmatisk inriktning, såsom monografier och vetenskapliga artiklar.²¹

Den rättsdogmatiska metoden tar traditionellt sett sin utgångspunkt i de allmänt accepterade rättskällorna, vilka tillmäts i olika grad av ställning. Lagstiftning och rättspraxis är av största vikt och innehar betydande auktoritet, vilket följs av lagförarbete, medan den juridiska litteraturen och doktrinen in-tar en underordnad position. Det ska dock beaktas, enligt den svenske profes-sorn Jan Kleineman, att den juridiska litteraturen och doktrinen är av bety-delse. Detta är grundat i bland annat dess analytiska tyngd och kvalité.²²

I den metodologiska diskussionen har det, i förekommande fall, ifrågasatts om en tolkning av den rättsdogmatiska metoden är förenlig med dess tradit-ionella innebörd. Det är alltså omdiskuterat kring i vilken utsträckning som de lege feranda-argumentation, hur rätten borde vara, kan inrymmas i rätts-dogmatiken. Den tidigare uppfattningen var att den rättsdogmatiska metoden enbart skulle ha som ambition att fastställa den gällande rätten, de lege lata,

¹⁸ Baker (2012), s. 9 f.

¹⁹ Baker (2012), s. 16 f.

²⁰ Kleineman (2018), s. 21.

²¹ Kleineman (2018), s. 21.

²² Kleineman (2018), s. 33 f.

och inte behandla normativa överväganden eller förslag till lösningar. Detta har som tidigare nämnts kommit att bli föremål för diskussion, bland annat av Kleineman, som anser att de normativa inslagen ska ses som tillåtna.²³ Den svenske professorn Claes Sandgren uttrycker även liknande åsikter, såvida argumentationen i fråga bidrar till att den gällande rätten vidareutvecklas.²⁴

Med den rättsdogmatiska metoden kan både den andra och den tredje frågeställningen besvaras. Då den andra frågeställningen fokuseras till den gällande rätten kommer allmänt accepterade rättskällor att användas – för att undersöka vad den gällande rätten faktiskt är och består av. Dess bakomliggande motiv fokuseras till den rättshistoriska metoden. Detta gäller både lagstiftning, viss rättspraxis och förarbeten – rättskällor med tyngd. Doktrin och rättsvetenskaplig litteratur kommer ändå att inkluderas i tillämpningen. Detta eftersom denna typ av rättskällor likväl tillmäts ett betydande värde, inte minst genom deras analytiska bidrag och vetenskapliga klarhet.

Den tredje frågeställningen tar sin utgångspunkt i ett rättsutvecklande perspektiv. Mot denna bakgrund analyseras den gällande rätten med särskilt fokus på förarbeten i syfte att belysa hur den framtida rättsutveckling kan komma att gestalta sig. Av detta följer att även den tredje frågeställningen får anses falla inom ramen för den rättsdogmatiska metoden.

1.4.3 Rättskultur och Kaarlo Tuoris teori

Rättskultur är en term som behandlar de sammantagna normer, värderingar samt praktiker som påverkar hur rätten förstås, tolkas och tillämpas i ett specifikt rättssamhälle. Den formella rättsordningen bestående av lagar och regler är emellertid inte det enda som omfattas – därutöver även de professionella föreställningarna samt tolkningsmönstren utvecklade av jurister, domare och andra rättsaktörer.²⁵

Kaarlo Tuoris teori behandlar rättens skiktning och möjliggör en förståelse av rättskultur som en del av rättens djupare struktur, vilka påverkar hur rättsregler faktiskt tolkas och tillämpas. Tuori utgår från att rätten kan ses som uppbyggd i tre skilda nivåer vilka kännetecknas av olika förändringstakt. Nivåerna påverkar dessutom varandra ömsesidigt; förändringar i den djupare strukturen kan få genomslag i ytskiktet och vice versa.²⁶ Rättens skiktning gör det möjligt att förstå rättskulturen som en del av rättens djupare struktur, vilket således påverkar hur rättsregler tolkas och tillämpas reellt. Tuori tydliggör att juridiken inte kan förklaras av enskilda regler och domar, då dessa ger en för ytlig och otydlig bild av rättsordningen. Underliggande normer,

²³ Kleineman (2018), s. 36 ff.

²⁴ Sandgren (2021), s. 51 f.

²⁵ Modéer (2000), s. 384 ff.

²⁶ Tuori (1997), s. 430 ff.

värderingar och strukturer måste i stället beaktas eftersom de sätter ramarna för rättens faktiska funktion och utveckling.²⁷

Det översta skiktet, *ytskiktet*, omfattar rättsregler och rättskällor såsom lagar, förordningar, domar, rättsvetenskapliga ståndpunkter samt andra liknande rättsliga uttryck. Detta skikt är föränderligt och präglas av en relativt hög förändringstakt. Det utgör en del av lagstiftares, domares och rättsvetenskaps-personers dagliga arbete.²⁸

Det mellersta skiktet benämns som *rättskulturen*. Här återfinns de tolknings-verktyg som används vid tillämpning och förklaring av gällande rätt. Dessa verktyg innefattar såväl rättsprinciper som metodologiska angreppssätt och bidrar till att upprätthålla stabilitet och systematik i rättsordningen. Rättskul-turen förändras långsammare än ytskiktet men är mer mottaglig för föränd-ring än det djupaste skiktet.²⁹

Det nedersta skiktet, även kallat *djupstrukturen*, består av rättsordningens mest grundläggande element och speglar bredare samhälleliga värderingar och tankemönster. Detta skikt är det mest förändringsresistenta av de tre. Som exempel på djupstrukturens innehåll kan nämnas principer om mänskliga rät-tigheter. Djupstrukturen analyseras främst genom rättshistoriska och -teore-tiska undersökningar.³⁰

De tre nivåerna fungerar således inte självständigt utan samspelar kontinuer-ligt genom juridiska handlingar. Dessa både formar och upprätthåller rätts-ordningen, vilket blir tydligt på ytskiktet när exempelvis ny lagstiftning till-lämpas av domstolar. Mindre klart är hur rättstillämpningen samtidigt påver-kas av djupare rättsliga strukturer och tolkningstraditioner. Detta sker ofta omedvetet, men påvisar hur de olika nivåerna gradvis binder sig samman och påverkar varandra över tid.³¹

1.4.4 Material

I förevarande arbete är det av särskild vikt att ha ett källkritiskt förhållnings-sätt till det material som arbetet kommer att baseras på. Detta gäller i synner-het de primärkällor som kommer att användas men det avser likväl de tänk-bara sekundärkällorna. Flertalet aktörer har genom historien haft särskilda in-tressen och velat sätta sin prägel på den rättsutveckling som, vid tillfället, var aktuell då. Detta gäller både i politiska samt ideologiska utgångspunkter. Rättsutvecklingen för allvarlig psykisk störning är inte ett undantag. Därmed

²⁷ Tuori (2002), s. 147 f.

²⁸ Tuori (1997), s. 433 ff.

²⁹ Tuori (1997), s. 433 ff.

³⁰ Tuori (1997), s. 433 ff.

³¹ Tuori (1997), s. 436 ff.

kan även den ha präglats av olika typer av politiska perspektiv av sådana aktörer som har haft intresse i hur rättsutvecklingen, då som nu, ville och vill växa fram.

Det är följaktligen av stort värde att granska primärkällornas upphovspersoner, deras bakgrunder samt eventuella intressebildningar. Detta gäller både för jurister som för vetenskapspersoner under den svenska rättshistorien. Detta gäller särskilt eftersom deras vetenskapliga bildning eller annan relevant sakkunskap kan ha haft stor betydelse för hur dessa har valt att presentera och påverka sina materials innehåll. Likaledes gäller för de sekundärkällor som används i arbetet. Författares omskrivningar, tolkningar, urval och framställningar av rättshistorien kan ha varit under stor inverkan av både metodologiska ställningstaganden och normativa utgångspunkter – något som påverkar den rättshistoriska framställningen. Det är således av betydelse att kritiskt granska framställningar och dess rekonstruktioner.

Primärkällorna som arbetet kommer att använda sig av består framför allt av lagtext och närliggande officiella dokument. Möjligheten att använda endast primärkällor varierar emellertid beroende på den rättshistoriska perioden, då äldre historiska skeden ofta är begränsade till källmaterial av sekundär karaktär. För de rättshistoriska kapitlen och särskilt den internationell historiska utblicken kommer sekundärkällor användas i större omfattning. Detta för att ge en mer överblickbar, sammanfattande och summarisk bild och uppfattning av den aktuella rätten.

I de senare och mer moderna delarna av den svenska rättsutvecklingen, från 1864 års strafflag och fram till dagens lagstiftning, finns en mer omfattande tillgång av primärmaterial. Därmed kommer dessa delar av arbetet att lägga större tyngd vid analys av primärkällor.

1.5 Forskningsläge

Allvarlig psykisk störning är ett juridiskt område som både är välreglerat och väl diskuterat. Området behandlas exempelvis utförligt i lagstiftning³² och förarbeten³³ samt har varit föremål för omfattande analys i såväl doktrin som litteratur.³⁴ Emellertid är frågan beträffande den juridiska termen i relation till säkerhetsförvaring desto mindre utforskat. I aktuella förarbeten har de två områdenas inbördes förhållande uppmärksamats och berörts, dock inte i en omfattning som kan ses som tillräcklig i förhållande till examensarbetets syfte.³⁵ Framställningen saknar en mer samlad bedömning och analys då

³² Jämför BrB 30 kap. 6 §, 31 kap. 3 §, LPT och LRV.

³³ Jämför Prop. 2025/26:95.

³⁴ Jämför Modéer (1980) och Qvarsell (1993).

³⁵ Jämför Prop. 2025/26:95.

rättshistoriska, gällande rättsliga och framtida utvecklingsperspektiv bör behandlas i ett gemensamt sammanhang.

Den rättshistoriska utvecklingen av allvarlig psykisk störning har avhandlats utförligt i den juridiska litteraturen, vilket kan förklaras av att området lämpar sig väl för både historiska återblickar och vidare analyser av tidigare rättsordningar. Följaktligen präglas forskningsläget på detta område i stor utsträckning av beskrivande framställningar av psykisk sjuka brottslingar och lagförbrytare, samt hur dessa över tid har reglerats och bedömts i strafflagstiftningen och i samhället. Bland de författare som har behandlat ämnet kan särskilt nämnas Kjell Åke Modéer, professor emeritus i rättshistoria vid Lunds universitet, samt Roger Qvarsell, idéhistoriker och professor emeritus vid Linköpings universitet.³⁶ I deras respektive framställningar riktas tyngdpunkten huvudsakligen mot den rättshistoriska utvecklingen och äldre rättsliga förhållanden, medan de framtidsorienterade perspektiven inte ges någon framträdande roll.

Beträffande den gällande rätten finns det mer omfattande och lättillgängligt material och kunskapsläge i form av lagtext, förarbeten och lagkommentarer. Tillsammans utgör dessa en central del av forskningsläget, vilket även ger avtryck på både den rättshistoriska skildringen och framtidsutvecklingen. Detta framträder särskilt tydligt i lagkommentarerna för dagens bestämmelser författade av bland annat Jack Ågren, professor i straffrätt vid Karlstads universitet. I dessa lagkommentarer sätts den gällande regleringen i relation till den rättshistoriska utvecklingen vilket tydliggör bestämmelsernas innebörd.³⁷ Det kan även noteras att viss juridisk litteratur och doktrin, som i huvudsak behandlar gällande rätt, i viss utsträckning även inkluderar rättshistoria. Detta återfinns bland annat i arbetet författat av Lars Grönwall (jurist och tidigare lagman vid Nacka tingsrätt), Leif Holgersson (socionom och hedersdoktor i socialt arbete vid Stockholms universitet) och Bertil Idarsson (jurist och rådmann vid Förvaltningsrätten i Malmö). Integrerade framställningar av detta slag framstår dock som relativt ovanliga inom litteraturen.³⁸

Avseende den framtida rättsutvecklingen framstår proposition 2025/26:95 som särskilt viktig, då införandet av säkerhetsförvaring behandlas samt ger uttryck för lagstiftarens aktuella överväganden.³⁹ Samtidigt är säkerhetsförvaring en ny typ av juridisk företeelse och frihetsberövande påföljd, vilket innebär att dess koppling till allvarlig psykisk störning ännu i begränsad utsträckning har behandlats i och av doktrinen.

Forskningsläget kan sammanfattat beskrivas som fragmenterat, då de rättshistoriska, nutida och framtidsinriktade perspektiven i stor utsträckning

³⁶ Modéer (1980) och Qvarsell (1993).

³⁷ Ågren, Brottsbalk (1962:700) 30 kap. 6 §, Lexino, 2020-01-01 (JUNO).

³⁸ Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023).

³⁹ Prop. 2025/26:95.

hanteras och behandlas separat. Detta aktualiserar därmed ett behov av en mer sammanhållen bedömning och analys, då dessa perspektiv interageras och sätts i relation till varandra.

1.6 Disposition

Examensarbetet disponeras över totalt sex kapitel. Efter det inledande kapitlet följer det *andra kapitlet* av en internationell rättshistorisk utblick, för att i detta behandla den rättshistoriska utveckling som har skett på området utanför de svenska landsgränserna. Kapitlet identifierar generella utvecklingsmönster med huvudsaklig utgångspunkt i Europa, från biblisk tid fram till mitten av 1900-talet, och belyser hur den svenska rätten i viss mån har influerats.

I det *tredje kapitlet* avhandlas den svenska rättshistoriska utvecklingen av allvarlig psykisk störning. Kapitlet är omfattande och sträcker sig från de svenska landskapslagarna fram till slutet av 2010-talet och början av 2020-talet. Kapitlets huvudsakliga fokus och mest betydande del avser rättsutvecklingen från 1864 års strafflag fram till den nuvarande lagstiftningen.

Examensarbetets *fjärde kapitel* redogör för den gällande rätten avseende allvarlig psykisk störning i svensk rätt. Kapitlet avhandlar initialt en översiktlig redogörelse av straffansvar och därefter påföljdsfrågan för allvarlig psykisk störning, inklusive relevanta lagrum.

Det *femte kapitlet* centreras kring de framtidsutsikter och utvecklingsspår som synes föreligga, med utgångspunkt i den nya regleringen om säkerhetsförvaring och dess tillhörande proposition.

Det avslutande *sjätte kapitlet* består av analys, diskussion och slutsats. Analysen och diskussionen är strukturerad utifrån respektive frågeställning och omfattar ett flertal underkategorier, vilka behandlas och besvaras successivt. Därutöver förs en särskild diskussion av rättskulturbegreppet i förhållande till Kaarlo Tuoris teori. Slutligen redogörs för de slutsatser som kan dras mot bakgrund av examensarbetets syfte och frågeställningar.

2 Internationell rättshistorisk utblick

2.1 Inledning

Sverige och landets rättshistoriska utveckling har synnerligen påverkats och influerats av andra länder och rättsordningar. Det är således av väsentlig vikt att granska de stora, gemensamma och internationella utvecklingsmönstren för att på så sätt förstå framväxten av de svenska regleringarna av allvarlig psykisk störning genom åren.

2.2 Den äldre rätten (judisk rätt och antiken)

Den lagstiftande maktens åtskillnad mellan friska människor och psykiskt sjuka människor framkommer så tidigt som i Bibeln, den femte Moseboken:

Vid denna tid avskilde Mose tre städer på andra sidan Jordan, på östra sidan, till vilka en dräpare skulle kunna fly, om han hade dräpt någon utan vett och vilja, och utan att förut ha burit hat till honom; om han flydde till någon av dessa städer, skulle han få bli vid liv.⁴⁰

Utan vett och vilja är de ord som klargör en distinktion. Som psykiskt sjuk person fanns möjlighet att undgå från straffansvar genom att fly till någon av de tre fristäderna, och ordalydelsen synliggör således den avsikt som förelåg för gärningspersonens agerande. Sinnessjuka människor som inte förstod innebörden av sina egna ageranden kunde alltså inte ådömas ansvar. Detta för-
anleds av att den judiska rätten och -traditionen såg sinnessjukdomar som Guds straff mot människan. Detta grundade sig i människans syndiga leverne, trotsighet mot att lyda världsskaparen samt att sätta sig upp mot den gudomliga förordnade ordningen. Att en människa var sinnessjuk sågs av den judiska rätten som ett straff från Gud och därmed behövdes ytterligare straff inte utdömas. Agerande för att förhindra gärnings-personens skada var de åtgärder som gjordes mot den sinnessjuka och därmed inga mer ingripande åtgärder.⁴¹

Under antiken och mer specificerat antikens Grekland lyfte filosofen Aristoteles den juridiska behandlingen av tillräknelighet och problematiken med denna. Aristoteles uttryckte att en viss gärning grundade sig i gärningsperso-
nens inre, och följaktligen inte yttre påverkan. Gärningen kan anses vara tillräknelig om personen i fråga själv är medveten om den. Djur, barn samt andligt abnormala eller psykiskt sjuka människor ansågs enligt Aristoteles vara de varelser som saknade tillräknelighet, och kunde därför inte heller ställas som straffansvariga. Detta avsåg sinnessjuka människor med både medfödd

⁴⁰ Bibeln, 5 Mos. 4:41-42, 1917 års svenska översättning.

⁴¹ Qvarsell (1993), s. 13 f.

alternativt förvärvad sinnessjukdom, medfödd disposition eller erhållen själsjukdom. Straffansvar undantogs även för sådana gärningar som hade begåtts under starkt rus, i de fall ruset inte var självförvållat. Liknande sågs på människor som klassades som besatta, med anledning av att deras agerande tycktes vara en konsekvens av en främmande vilja och därmed inte deras egna.⁴²

Krav på förnuftet och den fria viljan blev således centralt för en gärningspersons moraliska ansvar, vilket även betyder att om detta inte förelåg kunde därför inte straff utdelas. Aristoteles gav åter liv till de äldre idéerna som fanns kring vettet och viljan i en mer moralfilosofisk formulering. I Platons *Lagarna* behandlades även ansvar för sinnessjuka med den centrala idén om att den sinnessjuka gärningspersonen skulle ersätta den skada som förorsakats men inte straffas för den.⁴³

2.3 Den romerska rätten

I samband med det romerska rikets bildande skapades ett behov kring dess både administrativa samt juridiska system, något som sedermera även har haft stor betydelse för hela det europeiska rättsväsendet.⁴⁴

På liknande sätt som tidigare rättskulturer och -traditioner stadgade den romerska rätten att sinnessjuka människor, som hade begått en brottslig gärning, skulle särbehandlas från andra brottslingar. Om än den romerska rätten hade påverkats av tidigare rättskulturer, tog den avstamp i en betydligt mer detaljerad och medicinskt inriktad syn på psykiska sjukdomars typiska kännetecken och konsekvenser. Den romerska rätten kom att kategorisera de olika typerna av sinnessjukdomar på ett betydligt mer tydligt och kategoriskt sätt än tidigare, för att på så vis tydliggöra skillnader mellan sjuka och sjuka. Sinnesslöhet alternativt människor med utvecklingsstörningar klassades i kategorin för *fatuus*. Vid de sinnestillstånd som kallades för *demens* ansågs den sjuke vara vansinnig alternativt sinnessjuk, dock med viss förnuftsförmåga. Den mest graverande sinnestillståndet gick under *furiosus*: ursinnig eller rasande för beteckning av de människor som hade totalt förlorat sitt förnuft. Vid sinnestillstånd som i den senast nämnda kategorin klassades den sinnessjuka sakna förmågan att utföra någon typ av rättshandling. Den romerska synen var att personen i fråga inte styrdes av sin egen fria vilja.⁴⁵

Fokus på ansvar och skuld i den romerska rätten var även av stor vikt. Detta med anledning av att det lade grunden för straffbestämmelse. *Mens rea*, det onda sinnet, togs i beaktning – något som idag kan likställas med det subjektiva rekvisitet inom straffrätten. Den aktuella gärningen och skadan som hade

⁴² Herrlin (1904), s. 1 ff.

⁴³ Qvarsell (1993), s. 15 f.

⁴⁴ Qvarsell (1993), s. 16.

⁴⁵ Qvarsell (1993), s. 16.

skett samt gärningspersonens förståelse och möjlighet att styra över sitt eget agerande beaktades. Således även gärningspersonens psykiska situation vid incidenten.⁴⁶

Likväl beaktade den romerska rätten bestämmelser kring vård av de sinnessjuka. De personer som ansågs lida av psykisk sjukdom ställdes under offentlig tillsyn, och beroende på den sjukas familjs ekonomiska möjligheter och resurser vidtogs olika typer av stödåtgärder. I de fall en familj hade en god ekonomi ålåg det dem att svara för vård i hemmet, och vid motsatsen togs den sjuke om hand av offentliga vårdinstitutioner. *Corpus Juris Civilis*, den justinianska lagstiftningen, gav uttryck för en humanitär inriktning i lagen – ett förbud mot internering (frihetsberövande alternativt hållas i förvar grundat i ett myndighetsbeslut) i privata fängelser. Därtill föreskrevs tillsyn inom vården för att motverka eventuella övergrepp.⁴⁷

I den judiska rätten liksom i den rättsordning som utvecklades under antiken betraktades den sinnessjukas tillstånd som ett uttryck för gudarnas straff, vilket innebar att ytterligare bestraffning från människor inte ansågs nödvändig eller befogad. Därtill var det av större vikt att skydda samhället och den sinnessjuka än att utdöma ett straff till denne. Den så kallade övervakaren, personen som hade uppdrag att hålla uppsikt över den sinnessjuka, ansågs även bära ansvar för de brottsliga handlingar som denne kunde ha åsamkat.⁴⁸

I detta sammanhang framgår att de principer som utvecklades inom den romerska rätten kom att få betydelse för senare rättsuppfattningar, särskilt vad gäller synen på psykiskt sjukas ställning inom straffrätten. Detta hänger samman med att dessa principer etablerades under den romerska perioden.⁴⁹

2.4 Medeltiden och renässansen

Under medeltiden kom rättssystemen i Europa att påverkas starkt av den katolska kyrkan och dess vedergällningstanke – att straff skulle ses som en moralisk kompensation för det begångna brottet. Talionprincipen, öga för öga – tand för tand, kom att bli mer dominerande under denna tid, något som resulterade i omfattande straffskärpningar. Inom den germanska rätten fortsatte botsystemet att existera, gärningspersonens skyldighet att betala böter till målsägande som en form av upprättelse.⁵⁰

Under århundradena innan 1700-talet hade de psykiskt sjuka en särskilt utsatt ställning i det europeiska rättssamhället. Detta då distinktionen för

⁴⁶ Lidberg, Freese (1985), s. 14.

⁴⁷ Kinberg (1952), s. 23 f.

⁴⁸ Qvarsell (1993), s. 17 f.

⁴⁹ Qvarsell (1993), s. 18 f.

⁵⁰ Strahl (1955), s. 17 ff.

ansvarighet var mycket snäv, vilket således ledde till att många människor avrättades. Vidare bidrog den utspridda tron på både djävulen och häxkonst att de psykiskt sjukas levnadssituation blev anspänd och svår.⁵¹

Under 1500-talets Europa kom dock en ny form av uppfattning att skapas. Vissa läkare under denna tid, bland annat den tyske läkaren Johann Weyer, menade att vansinne skulle ses som en sjukdom och således inte behandlas med straff utan i stället medicinskt. Det nya tankemönstret skapade stor splittning mellan juridiken och medicinen, mellan jurister och läkare, och hur samhällena faktiskt skulle behandla lagöverträdelser av psykiskt sjuka människor.⁵²

Det som kom att ligga till grund för dagens stater, de då framväxande nationalstaterna, lyfte avskräckning genom både stränga och offentliga straff – ibland utan klara lagstöd- och hänvisningar.⁵³ Den tyske juristen Samuel Pufendorf formulerade under år 1660 tillräknelighetsläran, imputabilitet, som en premis för straffansvar. Detta var även något som kom att förändra synen på psykiskt sjuka och deras straffrättsliga påföljdsgrund. Detta då enbart handlingar som utförs genom medvetna och fria beslut kan, enligt Pufendorfs teori, medföra straffansvar.⁵⁴

2.5 1700-talet

Under 1700-talet, och det som sedermera kom att bli upplysningen, uttryckte samtidens stora tänkare omfattande kritik mot den straffrättskipning som samhället använde sig utav. Filosofer, politiker och upplysningsmän som Beccaria, Montesquieu, Rousseau samt Voltaire var några av dessa kritiker, och grundade sig i de naturrättsliga idéer och tankar som etablerades under den aktuella perioden. Tankar om individers rättigheter och även skydd mot statsapparatusens makt var centralt, något som ledde fram till förespråkandet av lagbundenhet i rättsskipningen samt proportionalitet i de straff som utdömdes. Krav på *liberté* (frihet) samt *égalité* (jämlighet) var centralt. Dessa idéer kom till uttryck i anslutning med Franska revolutionen år 1789, *den franska rättighetsförklaringen* samma år samt *den franska strafflagen* år 1791. Genom den franska strafflagen kopplades vardera brott till ett bestämt straff.⁵⁵ Straffrätten kom att genom samhällsfördraget bli motiverat av Rousseau, då medborgarna accepterade lagbundenhet och lika straff för alla. Detta system kom dock att senare kritiseras med anledning av att det enskilda fallets omständigheter inte togs i beaktande. Mot bakgrund av kritiken som växte fram infördes under ledning av Napoleon Bonaparte, i Frankrike, år 1810 *Code*

⁵¹ Herrlin (1904), s. 20.

⁵² Qvarsell (1993), s. 23 ff.

⁵³ Strahl (1955), s. 18 ff.

⁵⁴ Qvarsell (1993), s. 12 f.

⁵⁵ Strahl (1955), s. 19 ff.

pénal vilket gav större förståelse för specifika omständigheter i de enskilda fallen. Det ska dock nämnas att i vissa fall skärpes straffen, i avskräcknings-syfte.⁵⁶

De idéer som frodades i och med upplysningen var ett resultat av *den klassiska straffrättsskolan*. Legalitet, proportionalitet och allas likhet inför lagen är några av de klaraste tecken, men framför allt den fria viljan och det moraliska ansvaret hos var enskild människa. Straffen sågs som en form av represalie mot den brottsliga handlingen men även som en form av allmänprevention. Samtidigt undantogs barn, psykiskt sjuka samt människor med utvecklingsvariationer straffansvar i den klassiska straffrättsskolan – människor utan fullt förstånd.⁵⁷

2.6 1800-talet

1800-talet innebar en omfattande och betydelserik utvecklingsperiod för juridiken avseende psykiskt sjuka. Psykiatrin var under en omfattande förändringsprocess med anledning av vetenskapens framväxt. Detta kom i sin tur att ge kraftig inverkan på rättssystemet och dess tillämpning. Den franske psykiatrikern Philippe Pinel presenterade år 1801 termen *mani sans délire*, en term som kom att beskriva psykiska sjukdomar som inverkar på ens vilja och känslor men inte ens förnuft. Därmed fick tanken om partiell sinnessjukdom stor betydelse för både naturvetenskapen och rättsutvecklingen.⁵⁸

År 1843 skedde det så kallade *M’Naghten-fallet* i England, vilket kom att resultera i en stor förändring avseende lagar och regler kring psykiskt sjuka människor och deras straffansvar. Rättsfallet berörde Daniel M’Naghten, en man som försökte mörda den brittiske premiärministern Robert Peel. M’Naghten men misslyckades och dödades i stället premiärministerns sekreterare. Försvaret menade att M’Naghten led av sinnessjukdom och att han inte kunde ses som straffrättsligt ansvarig. Som ett resultat utformades M’Naghten-reglerna, vilka innebar att en gärningsperson som inte förstod handlingens natur eller insåg att handlingen var felaktig kunde undgå straffansvar. Än idag praktiseras dessa regler i många common law-länder, både i England och i Wales. Doktrinen kring irresistible impulse, oförmågan att kunna kontrollera sitt eget handlande (kontrollkriteriet), i kombination med de tidigare nämnda M’Naghten-reglerna återfinns i den amerikanska *Model Penal Code* från 1960-talet. I Model Penal Code gäller enbart att gärningspersonens intellektuella alternativt viljemässiga förmåga ska vara betydligt nedsatt. Till skillnad från Model Penal Code säger i stället *Durham-regeln* att

⁵⁶ Strahl (1955), s. 20 ff.

⁵⁷ SOU 1996:185 Del II, s. 264 ff.

⁵⁸ SOU 1996:185 Del II, s. 264 f.

straffrihet föreligger i de fall den brottsliga handlingen har genomförts till följd av psykisk sjukdom eller defekt.⁵⁹

Inom den kontinentaleuropeiska rätten började även en utveckling ske under 1800-talets mitt. Flertalet europeiska länder och rättssystem började att lagstifta om minskad tillräknelighet, eftersom straffansvar inte längre sågs som svart eller vitt. I stället gjordes gällande att tillräknelighet kunde graderas i olika skalor, beroende på en viss psykisk störnings typ och omfattning. Till grund för denna utveckling låg framväxten av den moderna psykiatri samt nya naturvetenskapliga kunskaper kring psykiska sjukdomar och störningar. En tydlig distinktion gjordes mellan fullständig otillräknelighet samt nedsatt ansvarsförmåga.⁶⁰

Rättsvetenskapen präglades under andra halvan av 1800-talet utav den *positiva straffrättsskolan*. Empiriska samt naturvetenskapliga studier av kriminalitet låg till grunden för rättsinriktningen och den italienske läkaren Cesare Lombroso kan ses som en av pionjärerna för själva skolan. Lombrosos teori om *L'uomo delinquente*, eller *Förbrytarmänniskan*, från år 1876 kom att bli särskilt central. Teorin uttrycker att vissa människor har en brottsbenägenhet som grundar sig i biologiska faktorer (medgav även senare sociala och ekonomiska orsaker).⁶¹ Således omlades det straffrättsliga fokuset från själva brottet till gärningspersonens karaktär, och det straff som skulle dömas ut borde således ha som avsikt att skydda både samhället med dess övriga medborgare samt motverka brott. De påföljder som skulle ges ut skulle därmed även beakta gärningspersonens fara och skadlighet. Den italienske juristen och socialistiske politikern Enrico Ferri utvecklade Lombrosos tankar, då han valde att kombinera både biologiska samt sociala omständigheter till brottslighet. Ferri tillbakavisade den fria viljan som en form av grund för straffansvar och likaså straffets vedergällande roll. Han menade att preventiva åtgärder var av mycket stor vikt och att brottslingar med psykiska sjukdomar skulle tas om hand på hospital.⁶²

Under slutet av 1800-talet tog den *sociologiska* eller *moderna straffrättsskolan* (hädanefter *sociologiska straffrättsskolan*) plats, och med den kom även en mer återhållsam inriktning. Föregångsmannen var den tyske juristen Franz von Liszt, som med sin sociologiska straffrättsskola förenade delar från både den klassiska respektive den positiva straffrättsskolan. Straffets huvudsakliga funktion, för de personerna med psykisk störning, ansågs vara prevention samt motivbildning. Följaktligen växte det fram en typologi över psykiskt sjuka brottslingar för att tydligt kunna särskilja dem: behandlingsbara brottslingar (förbättring var möjlig vård alternativt uppfostran), tillfällighetsbrottslingar (gärningspersoner som begick brott under vissa särskilda

⁵⁹ SOU 1996:185 Del II, s. 261 ff.

⁶⁰ SOU 1996:185 Del II, s. 264 f.

⁶¹ Qvarsell (1993), s. 43 ff.

⁶² Jämför Qvarsell (1993), s. 52 ff. med SOU 1996:185 Del II, s. 265 f.

omständigheter) samt oförbätterliga brottslingar (gärningspersoner som bedömdes kräva långvariga eventuellt tidsbestämda behandlingar och åtgärder). Påföljderna skulle således justeras och förhållas till gärningspersonens person, sociala situation samt farlighetsgrad.⁶³

Vid 1900-talets början fick både den positiva och den sociologiska straffrätts-skolan stora genomslag i Europa, då flertalet länder lät dessa influera sina straffrättsliga reformer. Den gemensamma och centrala idén för skolorna var att kriminalitet och brottslighet skulle motverkas som socialt fenomen. Fokuset blev gärningspersonens person eller karaktär och dess sociala bakgrund. I kontrast hade själva gärningen varit det tidigare huvudfokuset. Detta ledde till en utveckling av kriminalpolitiken, både strategiskt och hur de behandlingsinriktade påföljderna skulle utformas. Därigenom fick både psykiatriker och läkare betydligt större inflytande i rättsprocesserna, vilket gällde i synnerhet undersökningarna och bedömningarna av gärningspersonernas psykiska tillstånd och straffansvar. Detta kom så småningom att bli fundamentet för den moderna samverkan emellan rättsvetenskap och rättspsykiatri.⁶⁴

2.7 1900-talet

I samband med freden efter andra världskriget år 1945 skedde ett skifte, då inflytandet och betydelsen av biologiska kriminalteorier minskade (exempelvis som rasbiologi och ärftlighet). Den nya inriktningen kom att bli psykologiska och sociologiska förklaringsmodeller, något som blev särskilt tydligt i Förenta staterna (USA).⁶⁵

Inom kriminologin utvecklades den så kallade *Chicagoskolan* under 1910- till 1930-talet, en teori som uttryckte att den sociala miljön är det som påverkar en viss persons beteende. Således kunde även en persons kriminella handlande härledas till sociala förhållanden och inte biologiska faktorer. Den differentierade associationsteorin, utvecklad av de amerikanska kriminologerna och sociologerna Edwin Sutherland och Donald Cressy, kan ses som ett uttryck för detta. Teorin utgår från att risken för att själv begå brott ökar vid umgänge med kriminella. Den amerikanske sociologen Robert Merton utvecklade senare teorin om anomi, vilken utgår från att människor som saknar legitima och lagliga möjligheter att uppnå samhällets mål, exempelvis god ekonomi, ofta hamnar i kriminalitet. Kriminalitet kunde således bli den enda möjligheten för social rörlighet inom de lägre samhällsklasserna.⁶⁶

Under mitten av 1900-talet kom stämplingsteorin (the labeling theory). Teorin framhöll att de personer som noteras i olika institutioners register, som

⁶³ SOU 1996:185 Del II, s. 266.

⁶⁴ SOU 1996:185 Del II, s. 266.

⁶⁵ Qvarsell (1993), s. 59 f.

⁶⁶ Lidberg, Freese (1985), s. 21 ff.

exempelvis domstol eller polis, får en stämpel (label) som kriminell. Stämplingen av personerna gör att deras potentiella risk för framtida kriminalitet ökar, med anledning av att personerna i fråga ses som udda. På så sätt läggs fokuset på samhällets reaktioner på kriminalitet, och inte den enskilde personens egenskaper. Kritik riktades gentemot de psykiatriska förklaringarna till brott, till följd av att de sociologiska teoriernas ifrågasättande. Framväxten av en antipsykiatrisk rörelse skedde under 1960-talet, vars företrädare uttryckte att psykisk sjukdom inte skulle ses som en medicinsk diagnos utan i stället en social konstruktion. Rörelsen uttryckte att psykiatriska diagnoser användes av samhället för att skapa kontroll över avvikande beteende.⁶⁷

Psykiatrins utveckling skedde successivt under första halvan av 1900-talet. Psykofarmaka, läkemedel vid psykisk sjukdom, och dess utveckling under 1950-talet kom att få en omfattande betydelse vid och för behandling av psykiskt sjuka personer. Förändringen kom även att forma juridiken och emellertid behandlingen av dessa människor vid lagöverträdelser.⁶⁸

⁶⁷ Lidberg, Freese (1985), s. 22 ff.

⁶⁸ Qvarsell (1993), s. 68 ff.

3 Den svenska rättshistoriska utvecklingen

3.1 De svenska landskapslagarna

Regleringen av *allvarlig psykisk störning* har en lång och gedigen bakgrund i den svenska strafflagstiftningen. Det har under de större delar av den svenska rättshistorien funnits straffbestämmelser med koppling till specifikt allvarlig psykisk störning – om än mer omfattande under vissa perioder.

De första svenska lagarna är *landskapslagarna*, svensk rättsskipning med anor och influenser från rättsutvecklingen i Europa. Utöver landskapslagarnas europeiska inflytande var de framför allt präglade av den svenska folkliga traditionen – men även inslag från den romerska rätten och kyrkans rättsliga uppfattning och synsätt. Sambandet mellan den svenska rätten och den kontinentaleuropeiska rättsordningen är inte en tillfällighet, utan bottnar sig i att de första svenska lagmännen studerade juridik vid universiteten i södra Europa. Världens första universitet i Bologna var ett av dessa.⁶⁹

Vidare har de psykiskt sjuka människorna genom den svenska rättshistorien namngetts med otaliga namn. Med landskapslagarna kom benämningar såsom *afvita*, *galin man* alternativt *vettvillig*.⁷⁰

Under 1200-talet och i förevarande sammanhang bestraffades de flesta typerna av brott (både brott av normalgrad och grövre) med böter med anledning av de så kallade botsystemet. De bakomliggande skälen var att minska mängden hämndaktioner, vilka var baserade på talionsprincipen. Botsystemet fanns kvar i både större och mindre omfattning fram till 1864 års strafflag.⁷¹

I landskapslagarna från denna tid var det stiftat om hur hanteringen av de psykiskt sjuka i samhället skulle gå till. I landskapslagarna gjordes dock ingen tydlig distinktion mellan psykisk sjukdom och annan typ av sjukdom (kroppslig). Fastän det inte förelåg några större skillnader mellan dessa grupper stod det dock klart att de psykiskt sjuka hade betydligt mer begränsade rättigheter i jämförelse med övriga medborgare. Detta avsåg bland annat arv, att skriva testamente och andra typer av rättsliga handlingar. Därutöver fanns det möjlighet för samhället att hålla de sinnessjuka människorna fastbundna. Detta sågs primärt som en säkerhets- och skyddsåtgärd för att dels motverka självskada som exempelvis självmord, dels våld mot andra människor.⁷²

⁶⁹ Qvarsell (1993), s. 77 f.

⁷⁰ Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 16 f.

⁷¹ Strahl (1970), s. 21 ff.

⁷² Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 16 f.

De psykiskt sjuka betraktades i huvudsak som helt straffria. Ansvar för dem var i stället förlagt på deras anhöriga som stod som ansvariga för de handlingar som de gjorde. De närstående kunde sålunda själva straffas för de psykiskt sjuka personernas agerande, genom att förpliktigas att betala straffbot. Straffnivån var dock begränsad och reducerad, likvärdig den för minderåriga (barn under 15 år). *Den äldre Västgötalagen* aktualiserade detta då ett mord begånget av en psykiskt sjuk klassificerades, bedömdes och straffades väsentligt lägre än vid ett normalt fall.⁷³

Under medeltiden lades väsentlig vikt på den juridiska frågan avseende ifall den psykiska sjukdomen faktiskt kunde konstateras. I både *den äldre* respektive *den yngre Västgötalagen* kopplades straffrihet vid psykisk sjukdom till en klar och konkret indikation: att en person *löpt ur banden*. Löpt ur banden innebar att en person hade avvikit från den uppsikt eller de fysiska begränsningar som personen var bunden till och, som av samhället, tycktes var nödvändiga. Följaktligen låg bedömningen i att de personer som ansågs som så pass farliga att de behövde hållas *bundna* även var, enligt juridisk mening, sinnessjuka. Den sinnessjuka omfattades av straffrihet och i stället var det de anhöriga (släkten) som skulle straffbeläggas med anledning av bristande tillsyn av individen:⁷⁴ *Dräper en galen man en man och löper ur banden, han böte för honom tio marker.*⁷⁵

Principerna av krav på offentlig kungörelse vidareutvecklades i *Upplandslagen* från år 1296. Grannar, sockenmän och tinget (hundraretinget) skulle informeras om en viss individs sinnessjukdom.⁷⁶ Tidigast efter en sådan kungörelse (lysning) kunde den psykiskt sjuka betraktas som straffri. De anhöriga var fortsatt de som ålades ansvar att hålla personen i förvar. I de fall lysningen inte genomförts ansågs individen som tillräknelig och kunde därmed dömas som andra friska, vanliga, lagöverträdare och brottslingar.⁷⁷ Yngre landslagar, bland annat *Hälsingelagen*, återkom till samma princip avseende kungörelse. I vissa av fallen infördes även en möjlighet för en tolvmannanämnd att avgöra om sinnessjukdom faktiskt förelåg.⁷⁸ Den officiella lysningen fick på sikt mindre betydelse, men principerna kom att kvarstå i senare lagstiftning:⁷⁹ *Mister någon vettet, skall man kungöra det inför grannar och sockenmän och inför ett hundradeting, och hans fränder skola hålla honom i fängelse.*⁸⁰

⁷³ Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 17 f.

⁷⁴ Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 16 ff.

⁷⁵ Jämför Äldre Västgötalagens Mandråpsbalk 7 kap. och Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 17 f.

⁷⁶ Modéer (1980), s. 75.

⁷⁷ Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 17 f.

⁷⁸ Modéer (1980), s. 75.

⁷⁹ Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 17 f.

⁸⁰ Jämför Upplandslagen (stadfäst av kungen år 1296) och Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 17 f.

Det bör emellertid påpekas att de svenska landskapslagarna inte gav full strafffrihet för de psykiskt sjuka människorna. Landskapslagarnas principer om strafffriheten kan ses som principiell (principiell strafffrihet) med flertalet begränsningar. Detta berodde på att det rådde oklarhet kring vilka som faktiskt omfattades av strafffriheten och strafflindringen. Om en person inte tidigare hade uppvisat symtom på sinnessjukdom behandlades denne, ur straffrättsligt hänseende, på samma sätt som en fullt frisk och tillräknelig person. Vidare omöjliggjorde den förefallande avsaknad av anhöriga, exempelvis familj och släkt, lysning, samtidigt som den rättstillämpning som utövades av samtida domare var både mycket varierande och godtycklig.⁸¹

3.2 Magnus Erikssons landslag

De svenska landskapslagarna kom med tiden att bli föråldrade. Vidare behövdes en ny gemensam lagstiftning, till följd av Sveriges tidiga statsbildning och enande som nationalstat. Omkring år 1350 ersattes därför de svenska landskapslagarna av kung *Magnus Erikssons landslag* respektive *stadslag*. Magnus Erikssons landslag (hädanefter nämnt *landslagen*) var en konsekvens av en nämnds arbete, bestående av dåtida rättslärda: tre lagmän och fem kaniker (medlemmar av domkapitlet). Landslagen kom att bli den första enhetliga lagen i Sverige, trots att den inte antogs genast i hela landet. Det kan i detta sammanhang även noteras att knappt 100 år senare, år 1442, utkom *Kristoffers landslag* som den nya landslagsutgåvan för riket. Denna blev emellertid allmänt vedertagen och erkänd först 150 år senare.⁸²

Landslagen stadgade att de anhöriga till psykiskt sjuka människor var de som stod som ansvariga för dessa.⁸³ Därtill skulle de anhöriga vid fall av allvarliga brott, såsom dråp alternativt mordbrand, betala böter. Denna typ av ansvar, i enlighet med ansvarsprincipen, levde kvar under lång tid och går att återfinna så sent som i *1734 års lag*. Då fastställdes det att om en psykiskt sjuk person begick mord ålades dennes vårdnadshavare att betala böter för den aktuella gärningen.⁸⁴

Det finns generellt ytterst lite kunskap om hur de sinnessjuka människorna behandlades under 1400- och 1500-talet (den sena medeltiden) i Sverige. Det som dock i allmänhet kan konstateras är att mildare straff, än vad som normalt ansågs som skäligt och normalt, dömdes ut. Det ska även framhållas att straffnedsättning även var vanligt för normala och friska brottslingar under denna tidsperiod, samtidigt som det fanns en stark avskräckningstanke inom rättsystemet. Med beaktande av detta kunde därför även psykiskt sjuka utsättas för olika typer av straff, exempelvis dödsstraff vid allvarligare brott. Domar

⁸¹ Qvarsell (1993), s. 80 f.

⁸² Lidberg, Freese (1985), s. 13 f.

⁸³ Modéer (1980), s. 76.

⁸⁴ Lidberg, Freese (1985), s. 14 ff.

kunde emellertid mildras och förändras i både hovrätten alternativt Kungl. Maj:t, vilket blev vanligt från det tidigare 1700-talet. Detta påvisar en viss flexibilitet i det svenska rättssystemet under den aktuella tidsperioden.⁸⁵

I en dombok med tillhörande rättsfall från Vadstena år 1598 blev en man som stod åtalad för tjuveri benådad till spöstraff då han ansågs vara sinnessjuk: *benådades till spöslitning då han var vanwettig*.⁸⁶

3.3 1734 års lag

Fram till 1730-talet skedde ingen större lagförändring avseende psykisk sjuka människor i Sverige. Först med *1734 års lag* kom nya bestämmelser, om än relativt bristfälliga och begränsade.⁸⁷

I 1734 års lags *Missgiernings Balk XXXII Cap. 1 §* (32 kap. 1 §) föreskrevs det att vårdnadshavare (anhöriga) skulle betala 20 daler i böter, vid dråp genomfört av en sinnessjuk. Om lagregeln innebar faktiskt strafffrihet, för den sinnessjuka, är dock oklart.⁸⁸

XXXII. Cap. Om dråp af then, som afvita är.
Därper afvita någon; böte the honom eller henne vårda skulle, tiugu daler,
målsägandens ensak.⁸⁹

Samtida lagtolkningar, av bland annat lundajuristen tillika -professorn David Nehrman Ehrenstråhle, menade att strafffrihet förelåg i enlighet med regeln. Detta föreskrev Ehrenstråhle i *Inledning til then Swenska processum criminalem* från år 1759.⁹⁰ I kontrast till detta visar dock rättsfall från 1700-talet att full strafffrihet var mycket ovanligt, och i stället sågs sinnessjukdom som en förmildrande omständighet. Detta då Kungl. Maj:t kunde benåda brottslingar som var dödsdömda, åberopande av att dessa människors sinnessjukdom och eventuella sjukdom.⁹¹

I och med 1734 års lag kom även en viktig förändring och utveckling berörande anhörigas ansvar för psykiskt sjuka. Detta ansvar försvagades med den nya lagstiftningen, då det tidigare förhållandet mellan släktens vårdansvar samt den sinnessjuka straffrättsliga behandlingen upphörde att gälla. Därmed förlorade det tidigare kravet om offentlig lysning vid tinget sin betydelse, då det inte längre ansågs utgöra ett tillräckligt pålitligt bevis för sinnessjukdom.

⁸⁵ Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 18.

⁸⁶ Qvarsell (1993), s. 80 f.

⁸⁷ Modéer (1980), s. 76 f.

⁸⁸ Jämför Qvarsell (1993), s. 81 f. med SOU 1996:185 Del II, s. 267 f.

⁸⁹ 1734 års lag *Missgiernings Balk XXXII Cap. 1 §* (32 kap. 1 §).

⁹⁰ Modéer (1980), s. 76 f.

⁹¹ Qvarsell (1993), s. 84 f.

Tingets ansvar ersattes av domarnas ansvar att avgöra de fall den åtalade led av psykisk sjukdom. Bedömningar och avgöranden gjordes från fall till fall och byggde därtill på domarens eget omdöme. Således behövde domarna vara observanta på att de eventuella sinnessjukdomarna kunde simuleras, något som David Nehrman Ehrenstråhle framhöll. Därför blev det i särskilda fall aktuellt med rådfrågande av läkare.⁹² Dessa rådfrågningar var dock inte obligatoriska då det inte fanns något föreskrivet eller lagstadgat krav att domarna skulle ta hjälp av medicinsk expertis. Återigen låg bedömningarna i betydande omfattning på domarnas egna prövningar.⁹³

Den straffrättsliga hanteringen av sinnessjuka klargjordes först genom ett kungligt brev från år 1826, gentemot bestämmelsen i 1734 års lag. Detta förtydligade rättsläget då det kungliga brevet underströk principen att sinnessjuka primärt ska få vård i stället för straff. Vid denna tid, 1800-talet, byggdes den psykiska sjukvården ut och därmed blev vård på hospital mer förekommande än bestraffning. Genom det kungliga brevet flyttades ansvaret för vården från domstolarna till sjukvården och dess rätt att själv utforma den. Detta system kom att bli grundläggande i Sverige och skiljer sig från andra länder, där domstolarna har fortsatt stort inflytande över hur sjukvården utformas, bland annat i Förenta staterna (USA).⁹⁴

3.4 1826 års bestämmelser om inhämtande av utlåtande från Sundshetskollegiet

I början av 1800-talet ansågs bestämmelserna om sinnessjuka i 1734 års lag som ofullständiga och även föråldrade. Vidare var det oklart och förelåg stor skillnad mellan hur lagtexten var skriven samt hur den faktiskt tillämpades. Således ökade medvetenheten under den inledande delen av 1800-talet om att psykisk sjukdom kunde simuleras eller föreges. Det framkom att brottslingar som hade bedömts som sinnessjuka och därmed undgått straff hade placerats på hospital, där det senare uppdagades att de var normala och följaktligen inte sinnessjuka. Som en direkt följd härav infördes år 1862 ett kungligt brev med nya bestämmelser om sinnesundersökningarna. Domstolarna ålades att i brottmål där den tilltalade uppgavs att vara, alternativt vid gärningstillfället hade varit, *wansinnig* inhämta medicinska intyg (betyg eller läkarintyg) om personens psykiska tillstånd. Därtill skulle *Kungliga Sundhetskollegiet*, grundat år 1813, pröva och genomföra en utredning berörande den tilltalades sinnesskickstillstånd. Denna utredning var fundamental och domstolen fick därför inte döma den tilltalade innan denna utredning hade inkommit.⁹⁵

⁹² SOU 1996:185 Del II, s. 267 f.

⁹³ Herrlin (1904), s. 24 ff.

⁹⁴ Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 32.

⁹⁵ Modéer (1980), s. 77 f.

Avsikten var att på detta sätt få en mer enhetlig bedömning av psykiskt sjuka människor och brottslingar. Detta fick stor betydelse genom att det påverkade både domstolarnas behandling av personer som ansågs sinnessjuka och den allmänna samhälleliga synen på sinnessjukdom.⁹⁶ Sundhetskollegiet, som utgjorde det högsta organet inom Medicinalverket, hade emellertid ingen formell rätt att fatta beslut om straffrihet för sinnessjuka brottslingar; denna befogenhet kvarstod hos domstolen. Det kungliga brevet bör dock betraktas som en viktig förändring inom den rättsmedicinala utvecklingen, eftersom det tydliggjorde att bedömningen av huruvida sinnessjukdom förelåg skulle avgöras av läkare snarare än av domare och domstolar.⁹⁷ I förekommande fall beslutade inte domstolen om själva vården, detta överfördes till administrativ myndighet Kungl. Maj:et befallningshavande. På detta sätt kom domstolens betydelse i vårdfrågor att upphöra.⁹⁸

3.5 Sinnessjuklagen från 1858 och 1864 års strafflag

Psykisk vård och allmän psykiatri var föremål för omfattande utveckling under de inledande decennierna av 1800-talet. Utvecklingsprocessen var så pass markant att det resulterade i två genomgripande lagar; dels *sinnessjuklagen* från år 1858, dels *1864 års strafflag*.⁹⁹

För att översiktligt behandla *sinnessjuklagen* var dess huvudsakliga syfte, i enlighet med sjukvårdens primära uppgift, att behandla sinnessjuka för att dessa därigenom skulle ges möjlighet att återvända till ett fungerande samhällsliv. Lagen var ett resultat av en utveckling, över 30 års tid, berörande psykiatri samt sinnessjukvård. Vidare bestod den av bestämmelser rörande hur behandlingen av sinnessjuka skulle te sig, samt uttryckte att hospitalen inte var förvaringsanstalter för icke psykiskt botbara människor. Hospitalen var en plats för såväl människor som skulle genomgå rättsmedicinska undersökningar för att klargöra deras psykiska tillstånd, likväl för de brottslingar som redan var dömda av domstol och emellertid friats från straff. Följaktligen intog dessa sinnessjuka brottslingar en viss särställning på hospitalen i förhållande till övriga intagna, då fängvårdsstyrelsen stod för kostnaderna för dessa personers hospitaluppehåll. Därtill skulle landshövdingen, med ansvar för det aktuella hospitalet, delges innan en eventuell utskrivning av en sinnessjuk brottsling skulle ske.¹⁰⁰

⁹⁶ Qvarsell (1993), s. 94.

⁹⁷ Qvarsell (1993), s. 87 f.

⁹⁸ Modéer (1980), s. 77 f.

⁹⁹ Qvarsell (1993), s. 102.

¹⁰⁰ Qvarsell (1993), s. 102 f.

Till skillnad från sinnessjukslagen behandlade 1864 års *strafflag* (*strafflagen*) mer än enbart bestämmelser för sinnessjuka, lagen berörde samtida straffbestämmelser. Därmed ersatte den stora delar av 1734 års lag, både missgärnings- och straffbalkarna. Arbetet med strafflagen började redan år 1811 med att en lagkommitté tillsattes. Strafflagen kom att gälla under dryga 100 år, med reservation för begränsade reformer och förändringar under denna tid, och baserades på den klassiska straffrättsskolan. Lagen präglades av upplysningens idéer om lika straff för lika brott samt rättvisa inom straffrättsskipningen. Av strafflagen framgick att den som till följd av svår psykisk störning begått en brottslig gärning utan skuld skulle vara straffri. Följaktligen kan den samtida rättsuppfattningen av sinnessjuka ses som präglad av både upplysning, tolerans och humanitet än tidigare.¹⁰¹

Strafflagen skiljde sig i stor utsträckning från 1734 års lag beträffande regleringen av sinnessjuka brottslingar, och en av de mest centrala förändringarna gällde uppdelningen mellan tillräkneliga som otillräkneliga gärningspersoner. De otillräkneliga gärningspersonerna var människor vars förstånd ansågs som förlorat grundat i sjukdom alternativt ålder, vilket innebar att de inte kunde åläggas ansvar för sina handlingar. Denna typ av sinnessjuka omfattades av *strafflagen* 5 kap. 5 §, vilket gav dem straffrihet. Därutöver benämndes de straffria personerna som *femfemmor* till följd av bestämmelsens kapitel och paragraf. De människor som delvis saknade förståndets bruk, förminskat tillräkneliga, omfattades i stället av *strafflagen* 5 kap. 6 § vilket gav dem strafflindring och inte full straffrihet (*femsexor*).¹⁰²

5. Har någon, utan egen skuld, råkat i sådan sinnesförvirring, att han ej till sig wisse; ware gerningen, den han i det medvetlösa tillstånd föröfwar, strafflös.
6. Pröfwas någon, som brottslig gerning begått, derwid hafwa af kropps- eller sinnessjukdom, åldersdomsvaghet eller annan, utan egen skuld, iråkad förvirring saknat förståndets fulla bruk, ehuru han ej kan för strafflös anses efter 4 eller 5 paragraferna; då gälle om dödsstraff hwad i 3 paragrafen sägs; och må, i ty fall, efter omständigheterna, annat straff jemväl nedsättas under hwad i allmänhet å gerningen följa bort.¹⁰³

Det bör även framhållas att det förelåg en skillnad mellan den medicinska benämningen *sinnessjuk* och det juridiska begreppet *otillräknelighet*, något som resulterade i att vilka som omfattades respektive inte omfattades av straffrihet diskuterades livligt under hela 1800-talet.¹⁰⁴

¹⁰¹ Lidberg, Freese (1985), s. 16 f.

¹⁰² Jämför Lidberg, Freese (1985), s. 16 f. och Qvarsell (1993), s. 103 f.

¹⁰³ 1864 års strafflag 5 kap. 5–6 §§.

¹⁰⁴ Jämför Qvarsell (1993), s. 86 f. och Modéer (1980), s. 82.

Som tidigare anförts var upplysningen samt tankar kring tolerans och humanitet mer framträdande inom straffrätten för psykisk sjuka under 1800-talet.¹⁰⁵ Detta bidrog även till en ökad förståelse för risken att brott kunde begås under påverkan av ett visst psykiskt tillstånd. Filosofen Nils Fredrik Biberg vid Uppsala universitet, och förespråkare av den klassiska straffrättsskolan, betonade skillnaden mellan en handling och en händelse. En handling, å ena sidan, kräver förstånd samt fri vilja, vilket således innebär att den bör följas av bestraffning. En händelse, å andra sidan, saknar både förstånd och fri vilja och bör därför inte leda till straff. För att ett straff ska kunna utdömas krävs att en viss person ska ha varit införstådd med lagen och emellertid kunnat kontrollera sitt beteende och handlande. Människor som saknade förstånd, vansinniga och barn, och som ansågs att kunna vålla händelser men inte utföra ansvariga handlingar kunde sålunda inte bestraffas. Berusning och andra självförvållade sinnestillstånd omfattades inte.¹⁰⁶

3.6 Sekelskiftet 1800–1900 – med angränsade perioder

1800-talets första del resulterade i flera utvecklingar inom den svenska strafflagstiftningen för sinnessjuka människor: 1826 års bestämmelser om inhämtande av utlåtanden från Sundhetskollegiet, sinnessjukslagen från 1858 samt 1864 års strafflag. Oaktat denna straffrättsliga evolution blev utfallet inte alltid det mest klara. Detta då det uppkom svåra avvägningar kring hur bestämmelserna skulle tillämpas, men även åsiktsskillnader huruvida vilken betydelse de psykiatriska bedömningarna skulle tillerkännas. Under 1800-talets senare del var tolkningsproblematiken inte föremål för samma meningsskiljaktigheter som tidigare. Den samtida problematiken berörde var, hur och på vilket sätt de sinnessjuka skulle tas om hand. Därtill identifierades en ny typ av sinnessjuka brottslingar: personer som dömts för brott och därefter ådragit sig psykisk sjukdom antingen under eller med anledning av intagningen på fängelse. På detta sätt uppkom nya diskussioner kring hur behandlingen av de rättspsykiatriska patienterna skulle utformas.¹⁰⁷

Detta medförde att det introducerades ett mindre antal delreformer, med syftet att stödja tillämpningen av bestämmelserna som följde av 1864 års strafflag. Resultatet blev att det år 1890 skedde en genomgripande reform av den svenska straffrätten och således även 1864 års strafflag, med reviderade och moderna formuleringar. Reformen som genomfördes i juni 1890 kom att

¹⁰⁵ Jämför Lidberg, Freese (1985), s. 17.

¹⁰⁶ Qvarsell (1993), s. 85 f.

¹⁰⁷ Qvarsell (1993), s. 105 f.

kallas för *1890 års strafflagsnoveller*, och innehöll ny reglering för bland annat psykiskt sjuka lagöverträdare.¹⁰⁸

Vid sekelskiftet 1800–1900 och vidare in i de inledande åren av 1900-talet framträdde en ny individ som kom att få stor betydelse för den svenska rättspsykiatri: Olof Kinberg. Utöver att Kinberg var Sveriges förste professor i rättspsykiatri introducerade han därtill den positiva straffrättsskolan på området. Ändamålet var att klargöra kriminalitetens orsaker och därmed förebygga brott, vilket skulle genomföras med hjälp av systematiska undersökningar. Vidare förespråkade han en naturvetenskaplig och empirisk syn på kriminalitet, och att psykiatrisk vård inte ofrånkomligen behövde vara mildare än förekommande fängelser. I de fall brottslingarna var exempelvis aggressiva och våldsamma kunde själva vårdtiden i praktiken bli mycket lång.¹⁰⁹ Kinberg påverkades i hög grad av den tidigare omnämnde italienske läkaren Cesare Lombroso, en av den positiva straffrättsskolans främste föregångare, som betonade brottslingen före brottet. På detta sätt bidrog teorin till ett ökat fokus på individens egenskaper och bakgrund i rättssystemet, samtidigt som Lombrosos teorier kom att användas i Sverige vid studier av brottslingar. Lombrosos empiriska kliniska kriminologi var grunden för detta.¹¹⁰

I enlighet med vad som anförts tidigare introducerade och visade Kinberg stort engagemang för den positiva straffrättsskolan i Sverige. Vid Psykiatriska föreningens årsmöte i Uppsala år 1907 höll Kinberg föredraget *Om behandlingen av kriminella sinnessjuka*. Föredraget fick stor uppmärksamhet med banbrytande och bestående betydelse för den svenska kriminologin. Detta eftersom det enligt den samtida kriminalsynen inte ansågs förekomma några kriminella sinnessjuka människor. Enligt den samtida uppfattningen var en person antingen sinnessjuk eller en brottsling, överensstämmande med tillräknelighetsläran.¹¹¹ Kinberg menade att psykiska undantagstillstånd inte kunde anses upphäva den sociala ansvarigheten. Han ansåg därför att tillräknelighetsläran var av alltför teologisk och metafysisk karaktär och följaktligen borde avlägsnas från såväl straffrätten som juridiken och rättsvetenskapen i stort.¹¹²

Emellertid förekom fortsatt problematik avseende 1864 års strafflags bestämmelser rörande sinnessjuka, såväl beträffande tillämpningen som de psykiatriska bedömningarnas betydelse.¹¹³ Lagstiftningen tillämpades i praktiken restriktivt och strafffrihet för sinnessjuka i enlighet med strafflagen 5 kap. 5 § ådömdes huvudsakligen de personer som uppvisade allvarliga psykiska tillstånd. Mer lindriga fall ledde i högre grad till strafflindring, vilket innebar att personer benämnda som psykopater och andra lindrigt intellektuellt

¹⁰⁸ Häthén (1990), s. 218 f.

¹⁰⁹ Lidberg, Freese (1985), s. 18 f.

¹¹⁰ Belfrage (1995), s. 18 f.

¹¹¹ Belfrage (1995), s. 20 f.

¹¹² Belfrage (1989), s. 30 f.

¹¹³ Qvarsell (1993), s. 105.

undermåliga oftare blev föremål för rättssystemets särskilda åtgärder enligt strafflagen 5 kap. 6 §. Kinberg och flera andra psykiatriker ansåg att många av de personer som omfattades av strafflagen 5 kap. 6 § utgjorde en större fara för samhället än vad som det tidigare hade bedömts. Därtill menade psykiatrikerna att personer som inte kunde hållas straffrättsligt ansvariga var i behov av långvarig vård. Som ett resultat av detta utvecklades ny praxis, då personer som tidigare hade klassificerats som femsexor (exempelvis psykopater) i stället kom att betraktas som femfemmor och därmed omfattades av striktare lagstiftning.¹¹⁴

Runt år 1910 var diskussionerna beträffande det rättspsykiatriska området återigen i fokus. Utvecklingen ledde fram till att både utredningar och överväganden tillsattes för ny lagstiftning beträffande den reglerade sinnessjukvården samt verksamheten inom rättspsykiatrin. Detta bidrog till omfattande lagförändringar under kommande decennier.¹¹⁵ Följaktligen accepterades och erkändes rättspsykiatrin som sin egen klass inom det medicinska fältet. Detta kan bland annat hänföras till etableringen av egna avdelningar för sinnessjuka inom fängsvården, samt sättet Medicinalstyrelsen granskade undersökningsläkarnas bedömningar beträffande personer som ansågs vara sinnessjuka.¹¹⁶

Lundajuristen Johan Thyrén, därjämte bland annat docent i filosofi och historia, straffrättsprofessor, politiker och Sveriges justitieminister, lade fram ett förslag rörande ett nytt straffrättsligt system: *Principerna för en strafflagsreform*. Förslaget bestod av tre volymer och innehöll inslag av sociologiska tankar och idéer samt gavs ut mellan år 1910 och 1914. Han gav även ut *Förberedande utkast till strafflag 1916–1933*, som även det var en del av hans större förslag beträffande straffrättsliga åtgärder. På samma sätt som Kinberg inspirerats av Lombroso och den positiva straffrättsskolan, tog Thyrén intryck från den tyske juristen Franz von Liszt och den sociologiska straffrättsskolan. Thyrén tryckte särskilt på skyddet för samhället samt påföljder som skulle vara individuellt anpassade efter gärningspersonens eget särdrag. Detta kom att ta sig uttryck i avskräckning, förbättring (rehabilitering) alternativt oskadliggörande.¹¹⁷

Thyrén menade att det inte fanns någon tydlig och direkt korrelation mellan abnormitet och samhällsfarlighet, även om det kan ge sig uttryck i att begå brott. Thyrén granskade dessa sinnessjuka brottslingar och klassificerade dem som antingen abnorma (femfemmor) eller halvabnorma (femsexor). Han bedömde att de halvabnorma, personer med delvis men inte helt förlorad tillräknelighet, skulle dömas och behandlas beroende på dessa personers tillstånd. Detta då de ansågs vara kroniskt samhällsfarliga, vilket även gällde personer som faktiskt inte hade begått en direkt farlig gärning. Thyrén ansåg därmed

¹¹⁴ SOU 1977:23, s. 119 f.

¹¹⁵ Qvarsell (1993), s. 196.

¹¹⁶ Qvarsell (1993), s. 211 f.

¹¹⁷ Qvarsell (1993), s. 212 f.

att det i vissa undantagsfall var nödvändigt att frånga principen om att endast den som faktiskt hade begått ett brott skulle bestraffas. Thyrén ville att samtliga personer som stod åtalade för mord, mordbrand och vissa sedlighetsförbrytelser samt livstidsdömda, återfallsförbrytare (kroniska brottslingar) skulle genomgå sinnesundersökningar genomförda av psykiatriker. Detta då endast psykiatriker, enligt honom, kunde avgöra en persons grad av samhällsfarlighet. Även om Thyréns reformförslag, förslag till ny strafflag år 1923, inte kom att realiseras i sin helhet hade förslaget väsentlig betydelse för den fortsatta rättsutvecklingen.¹¹⁸

Under 1920-talet fortsatte utvecklingen avseende att skydda både samhället och dess invånare från farliga människor i Sverige. Denna förändringsprocess drevs vidare av både psykiatriker och lagstiftare (jurister). Ytterligare en person som trädde fram särskilt under denna period var psykiatrikern Alfred Petrén, en man som bidrog till att införa såväl medicinska som socialpolitiska perspektiv och infallsvinklar i lagstiftningsarbetet. Redan under 1910-talet hade han påbörjat ett utredningsarbete med ambitionen att framställa ett förslag av en reviderad sinnessjukslag. Detta förslag presenterades likt Thyréns år 1923. I anslutning till Thyréns och Petréns förslag presenterades därtill två förslag beträffande ändrad lagstiftning för *förvaring av de psykiskt abnorma brottslingarna* samt *internering av vissa återfallsförbrytare* (senare *förvaringslagen* och *interneringslagen*). Både Petréns samt de två sistnämnda förslagen kom att fastställas under slutet av 1920-talet. Detta visar på att det fanns en vilja att realisera tidigare årtiondens överväganden genom införandet av konkreta reformer.¹¹⁹

En händelse som spädde på debatterna ytterligare kring sinnessjuka brottslingar var mordet på den välkände psykiatrikern Karl Olander år 1923. Mordet begicks av en tidigare patient till Olander, som skrivits ut med anledning av platsbrist. Detta bidrog till ett ökat fokus på både vårdpersonalens säkerhet och det allmänna samhällsskyddet, samt krav om icke tidsbestämd förvaring (tidsobestämt straff) av farliga brottslingar utan dokumenterad tidigare känd sinnessjukdom (psykiskt abnorma alternativt psykopater). Även rättssäkerheten skulle beaktas då ingen person fick omhändertas utan rättslig prövning. Enbart tidigare dömda personer var de som skulle komma att bli föremål för en sådan prövning, vilket hade tagits upp redan år 1915 av kriminalistföreningen. Härutöver kan framhållas att många psykiatriker hade efter mordet på Olander högt ställda förväntningar på Thyréns förslag om en reviderad strafflag. Detta då psykiatrikerna eftersträfvade att det skulle bidra till en förändring avseendet vård och omhändertagandet av farliga sinnessjuka och psykiskt abnorma, samt psykiatrins betydelse i detta. Ett representativt exempel är

¹¹⁸ Qvarsell (1993), s. 211 ff.

¹¹⁹ Qvarsell (1993), s. 214 f.

hospitalläkaren Nils Anton Nilssons doktorsavhandling från år 1924, rörande de psykiskt abnorma brottslingarnas behandling.¹²⁰

Olof Kinberg ställde sig positiv till förslaget kring den nya lagen om förvaring. Under ett möte som kriminalistförening höll år 1925 uttryckte Kinberg att förslaget var en epokavgörande strafflagsreform i Sverige. Även om han således intog en positiv inställning uttryckte han dock en förfäran att förminskad tillräknelighet för första gången, i svensk lagtext, skulle komma att användas. Detta kan hänföras till att det inom den vetenskapliga diskursen, under flertalet årtionden, konstaterats att tillräknelighet avsåg något ålderdomligt och omodernt. Detta då det utgick från otidsenliga principer. Kinberg menade att lagtexten tydligt skulle föreskriva vilken typ av psykopatologisk kategori som avsågs (exempelvis varaktigt, andligt, bristfälliga, alternativt psykiskt abnorma brottslingar).¹²¹

Lagförslagen till *förvaringslagen* samt *interneringslagen* antogs år 1927 av Sveriges riksdag. Förvaringslagens förslag tog sin utgångspunkt i att sinnessjuka brottslingar med reducerade straff (strafflagen 5 kap. 6 §) behövde ådömas strängare påföljder än andra brottslingar, med anledning av deras samhällsfarlighet. De påföljder som i dess ställe kom att aktualiseras gällde förvaring på obestämd tid, vilket skulle ske vid en särskild typ av vårdanstalt. Vidare föreskrev förvaringslagen att personer som hade dömts till straffarbete i minst två år samt bedömdes som farliga (strafflagen 5 kap. 6 §) i stället skulle dömas till förvaring än vanligt straff. Förvaringen innefattade vård och bestämdes utifrån den psykiskt sjuke personens sinnestillstånd och farlighet, snarare än det aktuella straffets faktiska längd.¹²²

Återigen omfattades psykiskt abnorma eller psykopater av förvaringslagen. I kontrast till detta berörde interneringslagen återfallsbrottslingar och -förbrytare, som sammanlagt hade dömts till mer än tio års straffarbete och därutöver till ytterligare två år. Därtill skulle sinnesundersökningen av den aktuella brottslingen påvisa att personen inte var straffemottaglig. I de fall en person dömdes enligt interneringslagen gällde en tidsobestämd internering (fängslande). För intagna, både enligt förvaringslagen och interneringslagen, fattade interneringsnämnden beslut om en eventuell utskrivning. Härutöver förelåg återigen den gemensamma nämnan att någon faktiskt strafftid för de intagna brottslingarna inte fastställdes, detta var således obestämt. Införandet av bestämmelserna skedde under Thyréns tid som justitieminister i Sverige och inslagen från principerna av Ferri (den positiva straffrättsskolan) men framför allt Liszt (den sociologiska straffrättsskolan) framträdde om än mer tydligt. Skepsis och tveksamhet från svenska jurister riktades mot bestämmelserna. Detta då de ansåg att rättssäkerheten var hotad i och med att bestämmelserna avvek från tidigare principer om att enbart domstolarna var behöriga att fatta

¹²⁰ Qvarsell (1993), s. 214 ff.

¹²¹ Qvarsell (1993), s. 218 f.

¹²² Qvarsell (1993), s. 219.

beslut beträffande straff och internering. Förändringarna innebar att både den positiva respektive den sociologiska straffrättsskolans principer och idéer inkorporerades i den svenska strafflagstiftningen.¹²³

Den sinnessjuka brottslingen var det primära och inte själva brottet, efter införandet av både förvaringslagen och interneringslagen.¹²⁴ Tillämpningen av strafflagen 5 kap. 5 § och 6 § ändrades även i och med förvaringslagen avseende psykopater. Gränsdragningen var komplicerad och praxis varierade. Före införandet dömdes psykopater i enlighet med 5 §, och efter lagens tillkomst försköts tillämpningen till 6 §. Praxis ändrades igen under 1930-talet, varvid psykopater på nytt dömdes enligt 5 §.¹²⁵

3.7 1929 års sinnessjukslag

Psykiatrins utveckling i Sverige under början av 1900-talet var genomgripande och riktade, vilket vid det här laget torde framgå, ett stor fokus gentemot de sinnessjuka brottslingarna. En sinnessjukslag hade antagits redan år 1901, men denna kom snabbt att bli inaktuell och föråldrad. En utredning tillsattes därför år 1913 i syfte att ta fram en ny sinnessjukslag, även om det skulle komma att dröja mer än två decennier innan denna lagstadgades. Anledningen till att man avvaktade med att stifta lagen var att det ansågs lämpligt att invänta en mer omfattande omarbetning av strafflagen.¹²⁶

Först år 1929 antogs *sinnessjukslagen* med ambition att stärka rättssäkerheten och den personliga friheten för de sinnessjuka patienterna. Vidare innefattade stadgandet en viss begränsning av de tidigare befogenheter som läkarna hade haft beträffande att besluta om olika typer av tvångsåtgärder. Läkarnas tidigare behörigheter för tvångsåtgärder flyttades över till en särskild sinnessjuksnämnd. Därtill infördes nya bestämmelser avseende rättspsykiatriska undersökningar (så kallade RPU) som domstolarna var tvungna att kräva i vissa fall av brott. Detta gällde vid allvarliga brott såsom mord och mordbrand, då mer än ett års straffarbete var föreskrivet. Undantag gällde de fall brand anlagts i vilseledande syfte mot försäkringsbolag samt vid internering av återfallsbrottslingar.¹²⁷ Emellertid ökade antalet rättspsykiatriska undersökningar avsevärt i och med införandet av sinnessjukslagen, inom loppet av två decennier skedde en tiodubbling. Regleringen utvidgades ytterligare år 1945. Genom denna föreskrevs att rättspsykiatriska undersökningar även skulle företas när gärningspersonens psykiska tillstånd ansågs vara relevant för påföljdsvalet eller avgörandet av målet. Enligt utvidgningen skulle även rättspsykiatriska specialister, oberoende från både fång- och sinnessjukvård,

¹²³ Qvarsell (1993), s. 219 f.

¹²⁴ Belfrage (1989), s. 32 f.

¹²⁵ Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 34.

¹²⁶ Qvarsell (1993), s. 220 f.

¹²⁷ Qvarsell (1993), s. 221 ff.

utföra denna typ av undersökningar. År 1946 skapades därför en specialistkår som ansvarade för genomförandet av dessa undersökningar.¹²⁸

3.8 1962 års brottsbalk

Utvecklingen fram till det som kom att bli *1962 års brottsbalk*¹²⁹ var lång och påverkades av flera aktörer och faktorer över tid. Det följande avsnittet redogör för omständigheterna som ledde fram till författandet av 1962 års brottsbalk.

Efter den stora framgången för Socialdemokraterna i samband med valet år 1932 ville partiet genomdriva omfattande reformer i landet. Socialdemokraternas stora reformdriv under 1930-talet innefattade bland annat en modernisering av den svenska 1864 års strafflag, men även den svenska fängsvården. Emellertid var ett sådant arbete både komplext samt resurs- och tidskrävande. I samband med den socialdemokratiska valvinsten tillfrågade statsminister Per Albin Hansson den tidigare hovrättspresidenten tillika socialdemokratiska riksdagsmannen Karl Schlyter om han ämnade bli justitieminister. Så kom också till att bli fallet under åren 1932 till 1936. Schlyter tog starkt avstånd från vedergällningstanken, det vill säga att straff utdöms till följd av brott i syfte att återupprätta den rubbade ordningen. I stället riktade han ett fokus på individualprevention samt social prevention, samtidigt som han framhöll den stora betydelsen av rättssäkerhet och brottslingars humana behandling.¹³⁰ Vidare började även läkare som Olof Kinberg under 1900-talets första årtionden att utöka tillämpningen av bestämmelserna i enlighet med strafflagen 5 kap. 5 § och 6 §. Denna typ av tillämpning utvidgades till att omfatta fler grupper av lagöverträdande individer i syfte att utdöma psykiatrisk vård i stället för fängelse.¹³¹ Det kan även framhållas att både Schlyter och Kinberg, förespråkare av den positiva straffrättsskolan, riktade skarp kritik gentemot tillräknelighetsläran. Detta eftersom de ansåg att den var metafysisk och ifrågasatte därtill sambandet mellan individens fria vilja samt ansvar och påföljd. Redan år 1908 ifrågasatte och tillbakavisade Kinberg idén kring tillräknelighetsläran.¹³² Schlyter bedrev därefter ett omfattande arbete med målsättningen att förändra strafflagens bestämmelser om tillräknelighet.¹³³

Schlyter blev ordförande i strafflagberedningen som kom att behandla omformuleringen av tillräknelighetsbestämmelserna. Arbetet skulle emellertid ta lång tid och genomfördes därför i mindre etapper. I förslaget, som syftade till

¹²⁸ Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 34 f.

¹²⁹ 1962 års brottsbalk (1962:700).

¹³⁰ Qvarsell (1993), s. 305 f.

¹³¹ Belfrage (1995) s. 25 f.

¹³² Lidberg, Freese (1985), s. 19 f.

¹³³ Qvarsell (1993), s. 316.

att revidera strafflagen, tog strafflagberedningen avstamp i den kritik som tidigare hade framförts. Kritiken avsåg både hur tillvägagångssättet såg ut av de rättspsykiatriska undersökningarna samt det stora och ökande antalet straffrihetsförklaringar. Beredningen kom fram till att straffriheten skulle inskränkas för de personer som utförde de brottsliga gärningarna under påverkan av psykisk sjukdom eller sinnesslöhet. Med den nya ordalydelsen skulle det finnas ett kausalsamband mellan en individs sinnestillstånd och den brottsliga gärningen. I revideringen från år 1945 förblev emellertid begreppet om tillräknelighet kvar och starkare underbyggt då lydelsen klargjorde gärningspersonens eget ansvar. Meningsskiljaktigheter riktades dock mot förslaget av Kinberg då han syftade till att begreppen tillräknelighet och ansvar helt skulle elimineras i lagstiftningen.¹³⁴

I 1945 års revidering för strafflagen 5 kap. 5 §, användes *jämställd med sinnessjukdom*. Ordalydelsen var hämtad från dansk rätt och preciserades år 1946 för att omfatta exempelvis vissa former av psykopati, hjärnskador, svåra neurotiska tillstånd samt åldersrelaterade förändringar. Bestämmelsen infördes under en övergångsperiod mellan både äldre och mer moderna rättsprinciper. Därtill förutsattes det att tillräknelighetsbegreppet skulle bli fortsatt omdiskuterat i reformarbetet.¹³⁵

Ej må någon fällas till ansvar för gärning, som han begår under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur, att den måste anses jämställd med sinnessjukdom.¹³⁶

År 1956 presenterade strafflagberedningens sitt slutgiltiga förslag till den nya strafflagstiftningen, *skyddslag*. Förslaget tryckte på skyddsprincipen, att alla lagöverträdare skulle dömas i domstol samt att straff skulle i vissa fall ersättas av vård. Förslaget var initialt kritiserat men antogs år 1962, för att senare träda i kraft år 1965. Sverige hade därmed fått en ny strafflagstiftning, 1962 års brottsbalk och inte skyddslag som tidigare hade föreslagits som namn.¹³⁷

Av intresse för denna framställning är brottsbalken 31 kap. 3 § samt 33 kap. 2 § 1 st. Den förstnämnda paragrafen avsåg att de personer som hade begått brott skulle överlämnas till psykiatrisk vård om en sinnesundersökning påvisade att sådan vård behövdes. I de fall brottet inte hade begåtts under allvarlig psykisk störning krävdes särskilda skäl för att sådan vård skulle beslutas.¹³⁸ Den andra bestämmelsen, brottsbalken 33 kap. 2 § 1 st., gällde att den som hade begått brott under allvarlig psykisk störning skulle överlämnas till vård

¹³⁴ Qvarsell (1993), s. 319 ff.

¹³⁵ Belfrage (1995), s. 26 f.

¹³⁶ Strafflagen 5 kap. 5 § 1 st.

¹³⁷ Qvarsell (1993), s. 330.

¹³⁸ BrB 31 kap. 3 §.

i stället för att dömas till straff. I undantagsfall kunde andra påföljder, som böter eller skyddstillsyn, bli aktuella.

För brott som någon begått under inflytande av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan själslig abnormitet av så djupgående natur, att den måste anses jämförbar med sinnessjukdom, må ej tillämpas annan påföljd än överlämnande till särskild vård eller, i fall som angives i andra stycket, böter eller skyddstillsyn.¹³⁹

Bestämmelsen i den sistnämnda paragrafen utgör grunden för det idag gällande fängelseförbudet. Kravet på ett kausalt samband mellan en individs psykiska tillstånd och gärningen kan ses som en begränsning av vårdprincipen, och som ett visst bevarande av tillräknelighetsbegreppet med tillhörande idéer.¹⁴⁰ Det ska även nämnas att någon fortsatt och mer omfattande principiell diskussion om tillräknelighetsläran inte fördes i regeringens proposition till 1962 års brottsbalk. I stället lades fokus på praktiska överväganden i ordningen av lagstiftningen.¹⁴¹

Mot denna bakgrund kan det konstateras att det förslag som strafflagberedningen presenterade innebar att den positiva straffrättsskolans (italienska kriminologiska skolans) idéer stadgades i den svenska straffrätten.¹⁴² Centralt kom brottslingens person och behov att bli, och mindre om brottet i fråga. Den slutgiltiga lagstiftningen konstruerades dock som en förlikning mellan straff- och vårdtanken. Detta då domstolarna vid påföljdsvalet skulle ta hänsyn till både den dömdes återanpassning och samhällsskyddet genom att upprätthålla en allmän laglydnad.¹⁴³

I den brottsbalk som nu kom att gälla användes begreppet påföljder som en samlad benämning för samtliga straffrättsliga reaktioner på brott. Dessa delades upp i dels straff (exempelvis böter och fängelse), dels andra påföljder (såsom villkorlig dom, skyddstillsyn samt överlämnande till särskild vård). I samband med att systemet för straffrättförklaringar avskaffades innefattades numera även personer med allvarlig psykisk störning i påföljdssystemet. Reformen markerade ett betydande perspektivskifte i synen på psykiskt sjuka brottslingar.¹⁴⁴ Tyngdpunkten i lagstiftningen landade på gärningspersonens vårdbehov snarare än enbart dennes psykiska tillstånd vid gärningstillfället, som var fallet i 1864 års strafflag.¹⁴⁵

¹³⁹ BrB 33 kap. 2 § 1 st.

¹⁴⁰ Qvarsell (1993), s. 331 f.

¹⁴¹ Jämför Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 35 f. med Prop. 1962:B 10 s. 408.

¹⁴² Jämför förespråkaren av den positiva straffrättsskolan: italienaren Enrico Ferri.

¹⁴³ Qvarsell (1993), s. 330 f.

¹⁴⁴ Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 35.

¹⁴⁵ Belfrage (1995), s. 28 f.

3.9 Efter tillkomsten av 1962 års brottsbalk

Det påföljdssystem som infördes i samband med stadgandet av brottsbalken år 1962 har i efterhand beskrivits som ett reformförsök som inte kom att genomföras i fullskalig omfattning i realiteten. Tanken om behandling som ett effektivt medel kom snabbt att ersättas med en mer skeptisk inställning, behandlingspessimism. Motståndet var särskilt grundat i avsaknaden av evidensbaserade behandlingsmetoder, bristfällig uppföljning och begränsade resultat inom den psykiska vården. Liknande kritik hade redan varit föremål för debatterna under 1940-talet. Således kom den framväxande behandlingsskepsism att påverka både psykiatrin men framför allt Kriminalvårdens inriktning i stort. Med tiden minskade betydelsen av behandlingsinsatser inom systemet, även om dessa hade utgjort en central utgångspunkt. Det skedde därmed en förskjutning; kriminalpolitiska mål fick ökat utrymme medan vårdambitionerna tonades ned.¹⁴⁶

Mot denna bakgrund tillsattes år 1971 en utredning om behandling av psykiskt avvikande, Bexeliusskommittén. Utredningen leddes av den dåvarande Justitieombudsmannen och juris doktor Alfred Bexelius tillsammans med flera sakkunniga. Utredningen hade till uppdrag att se över påföljder för psykiskt avvikande lagöverträdare samt brister inom det rättspsykiatriska undersökningsväsendet.¹⁴⁷ Brister i eftervården ansågs försvåra återintegreringen i samhället för personer med psykisk sjukdom. Kommittén menade att dessa särskilda brottslingar inte skulle särbehandlas i påföljdsfrågan, utan omfattas av Kriminalvårdens ansvar.¹⁴⁸

Genomgripande kritik mot behandlingsinriktade straffmodeller uttrycktes under 1970-talet av de norska rättsteoretikerna Johannes Andenæs och Nils Christie, vilket i synnerhet gällde de tidsobestämda påföljderna. Rättsteoretikerna menade att påföljderna både var ineffektiva samt innebar problem för rättssäkerheten. Deras straffrättsligt traditionsenliga och samtidigt moderna ståndpunkter bidrog till en återgång till de mer proportionella straffen. Ett ökat fokus riktades mot nivån av brottets allvar, med minskad betoning på psykiatrisk vård. År 1977 presenterade Brottsförebyggande rådet förslaget *Nytt straffsystem* vilket åter aktualiserade flera straffrättsliga principer med betydande inflytande som följd. Straffmätningen knöts till brottets svårighetsgrad snarare än gärningspersonens personliga förhållanden, samtidigt som psykiatrisk vård började utdömas mer restriktivt.¹⁴⁹

Fängelseförbudet, tidigare i brottsbalken 33 kap. 2 § 1 st., fick genom en ändring av påföljdssystemet år 1988 dess nuvarande placering i brottsbalken.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Belfrage (1995), s. 22 ff.

¹⁴⁷ Jämför SOU 1977:23.

¹⁴⁸ SOU 1977:23, s. 42 ff.

¹⁴⁹ Lidberg, Freese (1985), s. 24.

¹⁵⁰ BrB 30 kap. 6 §.

3.10 Utveckling och reformarbete från 1990-talet och framåt

I början 1980-talet hade debatterna beträffande sinnessjuka brottslingar aktualiserats på nytt. Socialberedningens slutbetänkande¹⁵¹ utgjorde det som kom att bli grunden för *1991 års reform av den psykiska tvångsvårdslagstiftningen*.¹⁵² Den omfattande reformen behandlade införandet av *lagen (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård (LPT)*¹⁵³ samt *lagen (1991:1129) om rättspsykiatrisk tvångsvård (LRV)*.¹⁵⁴ De två lagarna ersatte tidigare lagstiftning om sluten psykiatrisk tvångsvård, samtidigt som ändringar skedde i påföljdssystemet till brottsbalken. Exempelvis infördes tydligare reglering av fängelseförbudet och därtill särskild utskrivningsprövning vid rättspsykiatrisk vård.¹⁵⁵

Ett centralt syfte med reformen var att fortsatt begränsa den tidigare omfattande tillämpningen av psykiatrisk vård som påföljd, och i större utsträckning använda det mer allmänna påföljdssystemet.¹⁵⁶ I förarbetet betonades att lagstiftningen framöver skulle inriktas mot en mer restriktiv tillämpning av tvångsvården.¹⁵⁷ Således gavs uttryck för både straffrättsligt traditionsenliga och moderna ståndpunkter, där en återgång till den klassiska straffrätten kunde urskiljas likt utvecklingen under 1970-talet. Samtidigt skulle lagöverträdarens psykiska tillstånd fortsatt tillmätas betydelse.¹⁵⁸

Med 1991 års reform introducerades även termen allvarlig psykisk störning i den svenska lagstiftningen, både i brottsbalken och i lagstiftningen för den psykiatriska tvångsvården. Emellertid ersattes otydliga och därtill överlappande kategoriseringar, jämställdhetsbegreppet, inom både straffrätten samt den psykiatriska lagstiftningen. Termen kom att etableras som ett centralt villkor för rättsliga bedömningar och bidrog till en ökad systematisering och begreppslik enhetlighet mellan de olika rättsområdena.¹⁵⁹ Samtidigt innebar reformen att fokus inte längre enbart grundades i strikta medicinska och biologiska diagnoser, utan även inkludera sociala och psykologiska dimensioner. På så sätt skedde en förskjutning i synen på psykisk hälsa, vilket därigenom skapade en mer tydlig avgränsning av den typ av brottslingar som skulle undgå frihetsberövande straff.¹⁶⁰

¹⁵¹ SOU 1984:64, s. 3 f.

¹⁵² Jämför Prop. 1990/91:58.

¹⁵³ Jämför LPT.

¹⁵⁴ Jämför LRV.

¹⁵⁵ Jämför BrB 30 kap. 6 § samt 31 kap. 3 §.

¹⁵⁶ SOU 1984:64, s. 28 f.

¹⁵⁷ Prop. 1990/91:58, s. 3 f.

¹⁵⁸ Grönwall, Holgersson, Idarsson (2023), s. 35 f.

¹⁵⁹ SOU 2002:3, s. 143 ff.

¹⁶⁰ Prop. 1990/91:58 Bilaga I, s. 82 ff.

Följande år, 1992, trädde 1991 års reform av den psykiska tvångsvårdslagstiftningen i kraft.¹⁶¹ Perioden har därefter följts av ett delvis intensivt utrednings- och reformarbete, med ambitionen att vidareutveckla systemet för påföljder och den fortsatta hanteringen av psykiskt sjuka. Från 1990-talet fram till dagens moderna strafflagstiftning har rättsutvecklingen präglats av en gradvis omorientering: från behandlingsorienterade lösningar till ökad fokusering på rättssäkerhet, proportionalitet samt det allmänna samhällsskyddet.

Straffsystemkommittén under det tidiga 1990-talet markerade ett tydligt avståndstagande från påföljdssystemet med sin bas i behandlingstanken. Kommittén talade i stället för ett system grundat i proportionalitet, konsekvens samt förutsebarhet. Fokus lades på att stärka rättssäkerheten samt straffrättens tydlighet.¹⁶² Straffansvarsutredningen tillsattes av regeringen år 1994 och genomförde en närmare analys av det straffrättsliga ansvaret för psykiskt störda lagförbrytare. Detta med ambition att reintroducera tillräknelighetsläran. Därigenom skulle dels ansvarsfrihet inte kunna aktualiseras vid självförvållande tillstånd (exempelvis berusning), och vidare skulle bedömningen baseras på gärningspersonens faktiska handlingsförmåga. En enhetlig bestämmelse avsågs omfatta både allvarliga psykiska störningar och tillfälliga sinnestillstånd, i syfte att underlätta domstolarnas bedömningar av uppsåt och främja en mer konsekvent rättstillämpning.¹⁶³ Det föreslogs även en tydligare åtskillnad mellan vårdbehov och samhällsskydd då vissa skyddsåtgärder skulle kunna komma att tillämpas då vårdbehov saknades men en eventuell risk för återfall kvarstod.¹⁶⁴ Tvångspsykiatrikommittén tillsattes redan året efter att straffansvarsutredningen hade utnämnts. Tvångspsykiatrikommittén diskuterade utfallet av lagstiftningarna från 1991 års reform. Det framkom att antalet allvarligt psykiskt sjuka patienter, både enligt lag om psykiatrisk tvångsvård samt lag om rättspsykiatrisk vård, initialt hade minskat för att därefter återigen öka. Detta ledde till att ytterligare förslag om stärkt rättssäkerheten lades fram.¹⁶⁵ Propositionen som följde därefter inkluderade således tydligare förhållningsregler för dels tvångsåtgärder (för exempelvis permission), dels ökad rättslig kontroll vid övergång mellan frivillig vård och tvångsvård.¹⁶⁶

Psykansvarskommittén tillsattes år 1999. Syftet var att analysera regleringen för ansvar och påföljder för psykiskt störda brottslingar med särskilt fokus kring frågor om tillräknelighet, ansvar vid tillfälliga sinnestillstånd samt särskilda samhällsskyddsåtgärder och behovet av dessa.¹⁶⁷ Kommitténs arbete kan ses som omfattande, då det förslogs genomgripande förändringar av ansvarssystemet. Det som bland annat föreslogs var återinförande av tillräknelighetsläran, avskaffande av det allmänna fängelseförbudet samt införandet

¹⁶¹ Jämför Prop. 1990/91:58.

¹⁶² SOU 1984:64, s. 28 f.

¹⁶³ SOU 1996:185 Del I, s. 532 ff.

¹⁶⁴ SOU 1996:185 Del I, s. 546 ff.

¹⁶⁵ SOU 1998:32, s. 12 ff.

¹⁶⁶ Prop. 1999/2000:44, s. 1 f.

¹⁶⁷ Dir. 1999:39, s. 1 ff.

av särskilda samhällsskyddsåtgärder i stället för traditionella påföljder. Ambitionen var att med detta förslag få fram ett mer proportionellt system och klarare skilja mellan psykiatrisk vård och straffrättsligt ansvar.¹⁶⁸ I samband med mordet på den socialdemokratiska utrikesministern Anna Lindh den 11 september år 2003 förstärktes debatterna kring både psykiatrins roll och effektivitet.¹⁶⁹ Regeringen valde därför att under hösten 2003 tillsätta en Nationell psykiatrisamordnare (Nationella psykiatrisamordningen). Detta då regeringen ansåg att det förelåg vissa svagheter i den psykiatriska vården samt sociala omsorgen.¹⁷⁰ Den Nationella psykiatrisamordningens uppdrag var att samordna, utveckla och förbättra psykiatrin samt dess kvalitet.¹⁷¹ Delbetänkandet som kom med samordningens arbete år 2006 var ett utvecklande av öppenvården med särskilda villkor.¹⁷² Därtill skulle samverkan mellan olika aktörer öka samt att det skulle inrättas ett nationellt samordningsorgan för rättspsykiatrisk verksamhet.¹⁷³

I februari år 2008 kom propositionen som innefattade bland annat förslag kring införandet av öppen rättspsykiatrisk tvångsvård som en ny form av vårdform.¹⁷⁴ Reformen innebar en större flexibilitet i användandet av brottsbalken 31 kap. 3 § och möjliggjorde en anpassning av vården efter risknivå samt behovet av återanpassning. Detta trots att själva regeln för påföljd inte ändrades.¹⁷⁵ Knappt en månad senare, i mars år 2008, lades ytterligare en proposition fram.¹⁷⁶ Denna gav brottsbalken 30 kap. 6 § den utformning som paragrafen fram tills nyligen har haft.¹⁷⁷ Paragrafens faktiska innehåll är, med undantag för de tre kompletteringar som nyligen gjordes densamma som vid antagandet av lagförslaget. Propositionen innebar att det tidigare absoluta fängelseförbudet för psykisk sjuka lagförbrytare kom att ersättas av en presumption för att, i förekommande fall, utdöma annan påföljd än fängelse. Om särskilda skäl föreligger kan fängelse emellertid bli en aktuell påföljd.¹⁷⁸ Utdömmande av ett fängelsestraff kräver att det föreligger ett orsakssamband mellan den allvarliga psykiska störningen och gärningen.¹⁷⁹

Psykiatrilagsutredningen tillsattes av regeringen senare under år 2008 i syfte att arbeta fram en översyn av lagen om psykiatrisk tvångsvård samt lagen om rättspsykiatrisk vård.¹⁸⁰ Utredningens arbete kom bland annat fram till att

¹⁶⁸ SOU 2002:3 Del I, s. 15 ff.

¹⁶⁹ Jämför NJA 2004 s. 702.

¹⁷⁰ Dir. 2003:133, s. 1 f.

¹⁷¹ SOU 2006:91, s. 3 f.

¹⁷² SOU 2006:91, s. 13 f.

¹⁷³ SOU 2006:91, s. 17 ff.

¹⁷⁴ Prop. 2007/08:70, s. 12.

¹⁷⁵ Prop. 2007/08:70, s. 1 f.

¹⁷⁶ Jämför Prop. 2007/08:97.

¹⁷⁷ Se Ågren, Brottsbalk (1962:700) 30 kap. 6 §, Karnov (JUNO) (besökt 2026-04-16).

¹⁷⁸ Prop. 2007/08:97, s. 1 f.

¹⁷⁹ Se Ågren, Brottsbalk (1962:700) 30 kap. 6 §, Karnov (JUNO) (besökt 2026-04-16).

¹⁸⁰ SOU 2012:17, s. 4 f.

begreppet allvarlig psykisk störning skulle behållas i lagstiftningarna.¹⁸¹ Förslaget innefattade även ett återinförande av tillräknelighetskravet, samt avskaffandet av det generella fängelseförbudet i enlighet med brottsbalken 30 kap. 6 §. Fängelseförbudet skulle emellertid ersättas av ett system då psykiskt sjuka lagförbrytare i stället skulle dömas till straff i kombination med vård.¹⁸² Förslaget omfattade en djupgående förändring av den svenska straffrätten avseende psykiskt sjuka, men kom dock aldrig att genomföras fullt ut i praktiken. Sedan utredningen presenterades har relativt få förändringar skett på lagstiftningsområdet beträffande allvarlig psykisk störning.

År 2015 tillsatte regeringen en nationell samordnare för psykisk hälsa, vars uppdrag nästkommande år utvidgades till att även omfatta en översyn av tvångsåtgärder mot barn inom psykiatrisk tvångsvård.¹⁸³ Propositionen lades fram i februari år 2020, vilken innefattade åtgärder för att stärka barns rättigheter och skydd inom den psykiatriska tvångsvården. Skärpta regler kring tvångsåtgärder samt ökad tillsyn var några av åtgärderna, samt förbättrandet av barns vårdvillkor och delaktighet.¹⁸⁴ Samsjuklighetsutredningen presenterade ett delbetänkande i november 2021. Utredningen påvisade bristande samarbete mellan vården och andra aktörer i arbetet med personer med psykisk ohälsa och missbruk samt föreslog att ansvaret skulle samlas hos en huvudman. Vidare föreslogs en mer flexibel och rättssäker gemensam tvångsvårdslagstiftning.¹⁸⁵ Samsjuklighetsutredningens slutbetänkande kom i januari 2023. Med detta föreslogs återigen en gemensam och flexibel tvångsvårdslagstiftning för personer med samsjuklighet. Ambitionen var att bättre anpassa insatser efter individens behov och därigenom stärka både rättssäkerheten och säkerheten inom vården.¹⁸⁶

¹⁸¹ SOU 2012:17, s. 36.

¹⁸² SOU 2012:17, s. 41 f.

¹⁸³ SOU 2017:111, s. 3.

¹⁸⁴ Prop. 2019/20:84, s. 1.

¹⁸⁵ SOU 2021:93, s. 3.

¹⁸⁶ SOU 2023:5, s. 3.

4 Allvarlig psykisk störning i dagens strafflagstiftning

År av svenska och internationella rättskulturer, förarbeten, rättsfall och lagstiftning har resulterat i dagens svenska reglering av allvarlig psykisk störning. Utfallet i fråga om påföljder återfinns i brottsbalken 30 kap. 6 § samt 31 kap. 3 §.

4.1 Kort om straffansvar

Brottsbalken 1 kap. 2 § stadgar att straffansvar som huvudregel förutsätter uppsåt, vilket innebär medvetenhet och kontroll över en viss gärning. Uppsåt omfattar vidare flera nivåer: avsiktssuppsåt (*dolus directus*), insiktssuppsåt (*dolus indirectus*) samt likgiltighetsuppsåt (*dolus eventualis*).¹⁸⁷ Självförvållad berusning utgör inte ursäkt enligt lagens mening.¹⁸⁸ Avskaffandet av straffrihet innebar även slutet för tillräknelighetsläran, vilket medförde att även personer med allvarliga psykiska störningar kunde hållas ansvariga.¹⁸⁹

4.2 Allvarlig psykisk störning och påföljdsfrågan

Allvarlig psykisk störning infördes i och med 1991 års reform av den psykiatriska tvångsvårdslagstiftningen. Det kan vidare ses som en övergripande beteckning för olika typer av psykiska tillstånd, sjukdomstillstånd.¹⁹⁰ Psykotiska tillstånd (med hallucinationer och vanföreställningar), svåra depressioner med risk för suicid, demens samt vissa allvarliga personlighetsstörningar med psykotiska inslag är några av de benämningar som omfattas av begreppet. Psykoser grundade i missbruksproblematik kan även inkluderas. Därutöver krävs att tillståndet är förhållandevis varaktigt för att kunna undgå straff. Generellt omfattas inte kortvariga tillstånd av ansvarsfrihet, dock kan mer allvarliga och intensiva sådana undantagsvis bli föremål för detta. Det bör även framhållas att en helhetsbedömning görs då symtomens art och svårighetsgrad granskas. Då begreppet allvarlig psykisk störning saknar en konkret lagdefinition har dess omfattning utvecklats genom praxis, vilket används både i beslut om tvångsvård samt vid påföljdsval inom brottmål. Detta kan emellertid leda till en viss gränsdragningsproblematik. Även om

¹⁸⁷ Se Asp, Brottsbalk (1962:700) 1 kap. 2 § 1 st., Karnov, 1994-07-01 (JUNO).

¹⁸⁸ Se Asp, Brottsbalk (1962:700) 1 kap. 2 § 2 st., Karnov, 1994-07-01 (JUNO).

¹⁸⁹ Jareborg, Zila (2022), s. 18 f.

¹⁹⁰ Prop. 1990/91:58 Bilaga I, s. 82 f.

begreppet baseras på medicinska underlag är det inte en medicinsk diagnos, utan en rättslig kvalificering och kopplas till aktuella lagstiftningar.¹⁹¹

Det kan i fråga om påföljd konstateras att valet mellan fängelse och rättspsykiatrisk vård är ytterst centralt. Det som skiljer påföljderna åt är att den rättspsykiatriska vården saknar en tidsbestämning. Detta gör således att den frihetsberövade personens påföljdslängd beror på personens tillfrisknande. Fängelse som påföljd omfattas däremot av ett tidsbestämt straff med undantag för livstids fängelse.¹⁹² För rättspsykiatrisk vård kan det därför innebära både längre och kortare vårdtider jämfört med fängelse, dock med en mer generell osäkerhet kring vårdens faktiska varaktighet.¹⁹³

4.3 Fängelseförbudet i brottsbalken

Den gällande svenska rätten uttrycker att en person som har gjort en gärning under påverkan av allvarlig psykisk störning kan ha ansetts ha haft uppsåt och följaktligen hållas straffrättsligt ansvarig. Detta skiljer sig från andra länders rättsordningar då tillräknelighet utgör en fundamental förutsättning för ansvar. I Sverige sker i stället en uppdelning för de olika bestämmelserna av påföljd som gör sig tydlig i brottsbalken 30 kap. 6 §.¹⁹⁴ Bestämmelsen benämns även som fängelseförbudet, då det föreligger en presumtion att döma till annan påföljd än fängelse. Som tidigare nämnt, *avsnitt 3.10*, genomfördes år 2008 en lagändring som kom att ändra paragrafens omfattning. Lagändringen gjorde det möjligt att vid särskilda skäl och under specifika omständigheter döma allvarligt psykiskt sjuka gärningspersoner till fängelse.¹⁹⁵ Dessa särskilda skäl listas i paragrafens första stycke.¹⁹⁶ Därmed finns det inget strängt förbud mot att döma gärningspersoner med allvarlig psykisk störning till fängelse.¹⁹⁷

För att fängelseförbudet faktiskt ska kunna aktualiseras kräver det att det föreligger ett orsakssamband mellan den allvarliga psykiska störningen samt den brottsliga gärningen i fråga. Sambandet kan inte anses ha förelegat om störningen inte har haft en avgörande inverkan på handlandet, vilket ytterst är en bedömning som avgörs av domstol. Bevisbördan ligger därmed inte hos åklagaren. Domstolarna kan frånga rättspsykiatriska undersökningar och medicinska bedömningar, även om detta är mycket ovanligt.¹⁹⁸

¹⁹¹ Se Ågren, Brottsbalk (1962:700) 30 kap. 6 §, Lexino, 2020-01-01 (JUNO).

¹⁹² NB! Livstids fängelsestraff kan tidsbestämmas efter att den dömde har avtjänat tolv år, jämför med Lag (2006:45) om omvandling av fängelse på livstid 3 §.

¹⁹³ Diesen (2005), s. 324 f.

¹⁹⁴ Se Ågren, Brottsbalk (1962:700) 30 kap. 6 §, Lexino, 2020-01-01 (JUNO).

¹⁹⁵ Prop. 2007/08:97, s. 1 f.

¹⁹⁶ Jämför BrB 30 kap. 6 § 1 st.

¹⁹⁷ Se Ågren, Brottsbalk (1962:700) 30 kap. 6 §, Karnov (JUNO) (besökt 2026-04-18).

¹⁹⁸ Se Ågren, Brottsbalk (1962:700) 30 kap. 6 §, Lexino, 2020-01-01 (JUNO).

4.4 Rättspsykiatrisk vård i brottsbalken

I de fall det kan fastställas att en gärningsperson har begått ett brott, lider av en allvarlig psykisk störning och att påföljden inte kan bestämmas till böter, får domstolen besluta om överlämnande till denne till rättspsykiatrisk vård i enlighet med brottsbalken 31 kap. 3 §.¹⁹⁹ Det finns även möjlighet för domstolen att förena den rättspsykiatriska vården med särskild utskrivningsprövning.²⁰⁰

I motsats till brottsbalken 30 kap. 6 § uppställs det i 31 kap. 3 § inget krav på orsakssamband mellan den allvarliga psykiska störningen och brottet eller att gärningspersonen led av störningen vid det aktuella tillfället.²⁰¹ Det är vidare domstolen som avgör vårdbehovet utifrån en medicinsk utredning: antingen genom en rättspsykiatrisk undersökning (RPU)²⁰² eller ett § 7-intyg (en mindre läkarundersökning).²⁰³ Det är fortsatt domstolen som själv avgör om det finns ett behov av rättspsykiatrisk vård.²⁰⁴

Förutsättningar för den särskilda utskrivningsprövningen är baserat på dels att brottet har begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning, dels att det föreligger en avsevärd risk för återfall. I förekommande fall är det inte enbart en chefsöverläkare ensamt som avgör när vården ska upphöra, det är en förvaltningsdomstol som prövar frågan om en eventuell utskrivning. För att särskild utskrivningsprövning ska komma att aktualiseras krävs både ett samband mellan den psykiska störningen och brottet samt en konkret risk för återfall i allvarliga gärningar. Främst rör det sig om sådana gärningar som hotar liv, hälsa alternativt säkerhet. Följaktligen är kravet på samband relativt lågt medan riskbedömningen ska vara mer välgrundad. Särskilda utskrivningsbeslut innefattar även striktare kontroll under den intages vårdtid. Efter beslut beträffande särskild utskrivningsprövning får den rättspsykiatriska vården pågå i högst fyra månader, varefter en ny prövning måste göras.²⁰⁵

Det ska framhållas att det finns möjlighet för domstolen att kombinera rättspsykiatrisk vård med annan påföljd (kombinationspåföljd) såsom böter, villkorlig dom eller skyddstillsyn. Fängelse och överlämnande till annan särskild vård omfattas dock inte.²⁰⁶ Bestämmelsen används främst vid återfall eller vid särskilda skäl, exempelvis när vårdinsatser bedöms som kortvariga och således behöver kompletteras. Tidigare brottslighet och brottets allvar kan även påverka bedömningen.²⁰⁷

¹⁹⁹ BrB 31 kap. 3 § 1 st.

²⁰⁰ BrB 31 kap. 3 § 2 st.

²⁰¹ Se Holmgren, Brottsbalk (1962:700) 31 kap. 3 §, Lexino, 2025-12-29 (JUNO).

²⁰² Jämför med Lag (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning 1 §.

²⁰³ Jämför med Lag (1991:2041) om särskild personutredning i brottmål, m.m. 7 §.

²⁰⁴ Se Holmgren, Brottsbalk (1962:700) 31 kap. 3 §, Lexino, 2025-12-29 (JUNO).

²⁰⁵ Se Holmgren, Brottsbalk (1962:700) 31 kap. 3 §, Lexino, 2025-12-29 (JUNO).

²⁰⁶ BrB 31 kap. 3 § 3 st.

²⁰⁷ Se Holmgren, Brottsbalk (1962:700) 31 kap. 3 §, Lexino, 2025-12-29 (JUNO).

5 Framtidsutsikter och utvecklingsspår – säkerhetsförvaring

5.1 Proposition 2025/26:95

I januari 2026 presenterade den moderatledda regeringen Kristersson en uppmärksammat och synnerligen aktuell proposition: *Säkerhetsförvaring – en ny tidsobestämd frihetsberövande påföljd*. Bakgrunden till detta lagförslag var regeringens identifiering av brister i det då befintliga påföljdssystemet. De brister som konstaterades gällde hanteringen av människor som begår allvarlig brottslighet och har en hög risk för återfall. I den initiala delen av förarbetena framhålls att den föreslagna påföljden ska kunna användas mot de personer som begår brott i angrepp mot annans liv, hälsa, frihet eller frid – samt då det finns en betydande risk för sådan fortsatt brottslighet. Lagförslaget innebar införandet av ett 33 kap. i brottsbalken med bestämmelser om säkerhetsförvaring, inklusive de förutsättningar som måste föreligga för att påföljden ska aktualiseras samt hur tidsramarna bestäms.²⁰⁸ Vidare ska det vid beslut av säkerhetsförvaring i domstol bestämmas en minimitid samt en ramtid.²⁰⁹ Ramtiden ska i vissa fall kunna förlängas om det ses som absolut nödvändigt för att förebygga återfall i allvarlig brottslighet. Kriminalvården är den verkställande myndigheten.²¹⁰

I propositionen hänvisas till de vid tidpunkten gällande bestämmelserna, vilka enligt uppfattningen inte ger tillräckliga möjligheter och förutsättningar för att tillgodose behovet av samhällsskydd. Detta är även något som framkommer av flertalet av remissinstanserna. Problematiken beskrivs som en *lucka i påföljdssystemet* vid hanteringen av återfallsförbrytare av farlig karaktär.²¹¹ Därutöver bygger lagförslaget på betänkandet *Ett ändamålsenligt samhällsskydd – Vissa reformer av straff- och straffverkställighetslagstiftningen*, i vilken en analys av behovet av en ny tidsobestämd frihetsberövande påföljd gjordes.²¹²

Propositionens förslag var, i den mån det inte reda har framgått, att införa säkerhetsförvaring som en ny straffrättslig påföljd, med ambition att både stärka samhällsskyddet och ställa krav på rättssäkerheten.²¹³

Lagändringarna trädde i kraft den 15 april 2026.²¹⁴

²⁰⁸ Prop. 2025/26:95, s. 1.

²⁰⁹ Jämför BrB 33 kap. 4 §.

²¹⁰ Prop. 2025/26:95, s. 1.

²¹¹ Prop. 2025/26:95, s. 60 f.

²¹² Prop. 2025/26:95 Bilaga I, s. 235 ff.

²¹³ Jämför med Prop. 2025/26:95, s. 1.

²¹⁴ Prop. 2025/26:95, s. 1.

5.2 Bestämmelserna för allvarlig psykisk störning kontra säkerhetsförvaring

I anslutning till den förekommande propositionen är det således av intresse att redogöra samt belysa dess förhållande till tidigare befintliga bestämmelser.

Det kan inledningsvis konstateras att det presenterade lagförslaget innebär en form av utvidgning av brottsbalken 30 kap. 6 §. Propositionen framhåller att den berörda bestämmelsen, fängelseförbudet, ändras på så sätt att den inte bara omfattar fängelse utan även säkerhetsförvaring.²¹⁵ Den tidigare presumtionen att döma till annan påföljd än fängelse i enlighet med första stycket, består och expanderas till att även inrymma säkerhetsförvaring. Det bör emellertid särskilt framhållas att den gärningsperson som begår ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning i första hand ska dömas till annan påföljd än fängelse alternativt säkerhetsförvaring. Dessutom får enbart dessa påföljder aktualiseras vid fortsatt synnerliga skäl. De synnerliga skälen är desamma som tidigare och följer av paragrafens första stycke, vilket beaktas och avgörs av domstol.²¹⁶

Det bör i detta sammanhang även framhållas att det så kallade absoluta fängelseförbudet, i enlighet med paragrafens andra stycke, även ska omfatta säkerhetsförvaring utöver fängelse. Detta innebär att en sådan påföljd inte får utdömas då gärningspersonen saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande. Motsvarande motivering för säkerhetsförvaring föreligger med vad som föreskrivs för fängelse; brister i gärningspersonens psykiska tillstånd kan ibland vara så pass omfattande och allvarliga att fängelse inte får dömas ut. Detta kan exempelvis vara fallet då gärningspersonens verklighetsuppfattning är så pass nedsatt att denne har saknat förmåga att inse gärningens innebörd alternativt att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt, vilket i enlighet med skuldprincipen medför att det kan ifrågasättas om det är legitimt att utdöma påföljd.²¹⁷ Det bör emellertid noteras att detta inte gäller i de fall gärningspersonen själv har vållat sin bristande förmåga genom rus eller liknande i anslutning till gärningen.²¹⁸

Lagändringen av brottsbalken 30 kap. 6 § kan ses som att bestämmelser om säkerhetsförvaring inkorporeras i det redan existerande systemet för val av påföljd och närmare bestämt för fängelseförbudet. Fängelseförbudets särställning kvarstår som en övergripande spärregel för nya påföljder och som skydd för personer som omfattas av allvarlig psykisk störning.

²¹⁵ Prop. 2025/26:95, s. 13 f. och 193 f.

²¹⁶ Prop. 2025/26:95, s. 81 f.

²¹⁷ Prop. 2025/26:95, s. 81 f.

²¹⁸ Prop. 2025/26:95, s. 70.

Att propositionen alltjämt ger en särställning åt personer med allvarlig psykisk störning klargör emellertid att rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning ska ha ett bestående företräde framför säkerhetsförvaring. Bakgrunden till denna avvägning grundar sig i att denna typ av vårdform, rättspsykiatrisk vård, anses kunna tillgodose behovet i motsvarande utsträckning som säkerhetsförvaring – samhällsskyddet. Därigenom uttrycks att säkerhetsförvaring inte är avsedd till att dels ersätta, dels konkurrera med den rättspsykiatrisk vårdande påföljden. Den ska i stället ses som ett alternativ i de fall vård inte är att anse som tillräcklig eller relevant.²¹⁹

Det kan i detta sammanhang nämnas att den rättspsykiatriska vårdens egen position i påföljdssystemet också uttrycks i regleringen av själva säkerhetsförvaringens tillämpningsområde.²²⁰ I denna omnämns att säkerhetsförvaring inte får utdömas om det finns anledning att döma till sådan rättspsykiatrisk vård.²²¹ Den nya bestämmelsen, framstår således som en tydlig subsidiaritetsregel eller ett subsidiärt komplement.²²²

Även om bestämmelsen för rättspsykiatrisk vård, brottsbalken 31 kap. 3 §, inte förändras till följd av propositionen kommer ändå en förändring att ske.²²³ Den tydliga prioriteringsordningen mellan påföljderna innebär att domstolen först ska pröva om det finns skäl för antingen rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning eller livstids fängelse, då båda dessa påföljder har företräde framför säkerhetsförvaring.²²⁴ Det som särskilt framhålls är att rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning²²⁵ därigenom fortsättningsvis ska prioriteras i de fall gärningspersonen lider av en allvarlig psykisk störning. Detta då vårdformen för allvarlig psykisk störning tar hänsyn till behovet av samhällsskydd i samma utsträckning som säkerhetsförvaring annars hade gjort.²²⁶

Det kan övergripande konstateras att lagförslaget inte innebär en eventuell normkonflikt bestämmelserna emellan. Detta beror på att bestämmelserna om säkerhetsförvaring integreras i det sedan tidigare existerande påföljdssystemet och tar därmed även hänsyn till tidigare gällande rätt. Bestämmelserna underordnas av reglerna kring allvarlig psykisk störning och emellertid förändras rättsläget mestadels genom den nya subsidiära påföljdens införande. Att grundprinciperna i påföljdssystemet således inte rubbas gör att risken för eventuell kompetensglidning, avseende både de tidigare och nya bestämmelserna, inte uppstår.

²¹⁹ Prop. 2025/26:95, s. 81 f.

²²⁰ Prop. 2025/26:95, s. 198 f.

²²¹ Jämför BrB 33 kap. 1 § 4 st.

²²² Prop. 2025/26:95, s. 70 f.

²²³ Jämför med BrB 31 kap. 3 §.

²²⁴ Prop. 2025/26:95, s. 81 f.

²²⁵ Jämför med BrB 31 kap. 3 § 2 st.

²²⁶ Prop. 2025/26:95, s. 70 f. och 81 f.

6 Analys, diskussion och slutsats

6.1 Introduktion

Allvarlig psykisk störning med tillhörande lagstiftning, bestämmelser, praxis, rättskulturer samt -traditioner har kommit att bli föremål för diskussioner, omarbetningar, bakomliggande motiv, intressen, meningsskiljaktigheter. Området har därutöver präglats av en i synnerhet gedigen och vidsträckt rättslig utveckling, både i Sverige och ur en internationell synvinkel. Hur denna utveckling i sin tur har lett fram till den gällande rätten och även de framtida utvecklingsspår är av intresse och belyser hur olika mönster genom historien kommer och går, upprepar sig och försvinner.

6.2 Rättens skikt vid allvarlig psykisk störning

Den förevarande rättsutvecklingen kan ses i ljuset av Kaarlo Tuoris teori om rättens olika skikt samt rättskultursbegreppet.

På ytskiktet framträder de konkreta straffrättsliga regleringarna som fängelseförbudet och rättspsykiatrisk vård. Dessa är lättrorliga och illustreras tydligt bland annat genom hur fängelseförbudet, på kort sikt, har genomgått markanta förändringar. Fängelseförbudet som genom en ändring av påföljdssystemet år 1988 fick sin nuvarande placering i brottsbalken, kom därefter att ändras på nytt år 2008. Bestämmelsen som tidigare innebar ett absolut förbud mot att döma till fängelse ersattes då med en presumtion för annan påföljd än fängelse. Samtidigt infördes ett undantag för de fall då särskilda skäl föreligger. Genom den senaste propositionen om säkerhetsförvaring utvidgades bestämmelsen ytterligare till att även omfatta säkerhetsförvaring, vid sidan av fängelse. Detta kan förstås som en förändring av ytnivån, samtidigt som denna vilar på mer etablerade principer och idéer. Detta påvisar att rättsutvecklingen präglas av ett samspel mellan kontinuitet och förändring, över och genom tid. Förändringarna framstår emellertid inte som slumpartade, snarare som uttryck för djupare samhälleliga och rättsliga förändringstryck.

Rättskulturen bestående av rättsliga värderingar, professionella praktiker och tolkningsmönster speglar den pendling mellan vård, straff och samhällsskydd. Detta skikt bär de professionella tolkningsverktygen och normerna som verkar stabiliserande. I förevarande fall framträder detta som mest tydligt i hur relationen mellan juridisk och medicinsk bedömning har etablerats i den svenska rätten. Det centrala kan ses redan i 1826 års kungliga brev, som markerar att bedömningen av sinnessjukdom primärt tillfaller läkare snarare än domare. Vidare kom sinnessjuklagen år 1929 att formalisera de rättspsykiatriska undersökningarna som ett krav i allvarliga mål. Det juridiska och medicinska samarbetet har således blivit en bestående del av rättskulturen, ett tolkningsverktyg som domstolarna förhåller sig till och sällan avviker från.

Även diskussionen om tillräknelighetslärans ställning hör till detta skikt. Med införandet av säkerhetsförvaring aktualiseras oundvikligen frågan om vad som skiljer den tillräkneliga gärningspersonen som säkerhetsförvaras, från den som lider av allvarlig psykisk störning och genomgår rättspsykiatrisk vård. Denna gränsdragning kräver en form av tillräknelighetsbedömning, om än inte formellt benämnd sådan.

I djupstrukturen återfinns de principer av mer stabil karaktär till vilka är bestående över tid. Detta utgörs av de allra långsammaste och mest fundamentala rättsprinciperna. Det djupaste skiktet speglar bredare samhälleliga värderingar och tankemönster, vilken därtill är den mest förändringsresistent av de tre. Distinktionen mellan den som agerar *med* respektive *utan* vett och vilja kan ses som djupstrukturens kärninnehåll, med ett arv som har löpt oavbrutet sedan biblisk tid fram till dagens brottsbalk. Trots att tillräknelighetsläran formellt avskaffades i och med 1962 års brottsbalk lever dessa principer kvar i djupstrukturen. Den som saknar förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande kan varken dömas till fängelse eller säkerhetsförvaring. Detta handlar ytterst om skuldprincipens grundläggande betydelse trots att principen sällan kommer till tydligt uttryck.

Tuoris modell visar härigenom på en central spänning; ytskiktets reformer är i slutändan förankrade i och begränsade av djupstrukturens fundament. De tre nivåerna fungerar inte självständigt utan samspelar konstant genom juridiska handlingar som både formar och upprätthåller rättsordningen, ofta omedvetet. I rättshistoriens ljus illustrerar regleringen av allvarlig psykisk störning detta samspel mellan förändring och kontinuitet. Ytskiktets skiftningar är synliga och stundtals dramatiska, men det är i djupstrukturens stabilitet som förklaringen till de grundläggande humanitära principerna alltid, på ett eller annat sätt, återvänder.

6.3 Den rättshistoriska utvecklingen över tid

6.3.1 Övergripande reflektioner

Regleringen av allvarlig psykisk störning har som tidigare konstaterats en långtgående bakgrund i den svenska strafflagstiftningen. Det framkommer även att det under de större delarna av den svenska rättshistorien funnits straffbestämmelser med koppling till psykiskt sjuka människor och brottslingar, om än mer framträdande under vissa perioder. Det som framträder som tydligt vid betraktande av den rättshistoriska utvecklingen i sin helhet är ett återkommande pendlande mönster. Å ena sidan mer humanistiska och vårdinriktade perioder, å andra sidan perioder fokuserade till skärpning med fokusering på samhällsskydd och allmän säkerhet. Detta pendelmönster kan enligt förevarande bedömning inte ses som slumpartad, tvärtom. Utvecklingen

har drivits av ideologiska, vetenskapliga och politiska strömningar som i varierande grad och omfattning präglat de olika historiska tidsepokerna.

Det kan vidare anses som anmärkningsvärt att den svenska rätten aldrig helt har frigjort sig från de tidigaste rättsliga idéerna. Den tidigaste distinktionen mellan friska och psykiskt sjuka människor utgör ett arv som löper en röd tråd genom rättshistorien. Allt från de judiska fristäderna i Femte Moseboken, via antikens filosofer, den romerska rättens kategorisering av olika mentala sjukdomstillstånd, de svenska landskapslagarnas bötesystem och 1864 års strafflag, till tillräknelighetslärans framväxt och avveckling i samband med 1962 års brottsbalk samt 1991 års reform av den psykiatriska tvångslagstiftningen. Sverige och landets rättshistoriska utveckling har i avsevärd utsträckning påverkats och influerats av andra länders och rättsordningars avancemang. Det är emellertid av väsentlig vikt att granska de stora gemensamma, internationella utvecklingsmönstren för att förstå framväxten av de svenska regleringarna av allvarlig psykisk störning genom åren.

6.3.2 Reception av utländsk rätt och de internationella influenserna

Det kan konstateras att den svenska rätten historiskt sett, i betydande utsträckning, har receptorats från andra rättsordningar. Den judiska rättsordningens syn på sinnessjukdom var att det utgjorde en form av gudomligt straff och således inte skulle bli föremål för ytterligare bestraffning. I antiken vidareutvecklades synen på sinnessjuka. Aristoteles menade att ansvar förutsätter medvetet handlande, medan Platon ansåg att psykiskt sjuka skulle vara skadeståndsskyldiga men inte straffas. Idéerna fördes vidare och systematiserades i den romerska rätten, då kategorisering av olika grader av psykisk störning gjordes. Betoning lades på betydelsen av ansvar och skuld. Genom de äldsta europeiska universiteten kunde dessa kontinentaleuropeiska tankar spridas vidare till Sverige, något som primärt påverkade den svenska landskapslagarna. Receptionen av den utländska rätten gjorde att landskapslagarna utvecklades tillsammans och i samspel med inhemska och kyrkliga traditioner. Under medeltiden skärpes emellertid synen på psykiskt sjuka människor genom kyrkans vedergällningslära, vilket ledde fram till en restriktiv syn på oansvarighet och en utsatt situation för de psykiskt sjuka. Denna utveckling kan även ses som en följd av recepierad svensk rätt. En avgörande förändring i rättsutvecklingen skedde med Samuel Pufendorf formulering av tillräknelighetsläran under 1600-talet. De ovan anförda exemplen utgör endast illustrationer av den utveckling, reception, som skedde både i och utanför Sverige.

Detta påvisar att den svenska rätten i synnerhet har formats genom reception av internationella rättsidéer. Centrala principer som än idag är högst aktuella, bland annat tillräknelighet, skuld och uppsåt, har inte skapats isolerat.

Framväxten har skett genom en lång internationell influenskedja där idéer både har övertagits, omtolkats och anpassats till det system som förelagat i Sverige. Detta i en tid då den svenska rättskulturen har varit mottaglig för en förändring. I detta hänseende handlar det alltså inte om ett passivt övertagande utan om en aktiv och selektiv process, där de utländska impulserna har vuxit samman med inhemska traditioner och behov.

Därigenom framgår det att den svenska rätten delar en gemensam rättslig idégrund med många andra av de europeiska rättssystemen, då flera av de aktuella grundprinciperna kan anses vara universella. Universella begrepp som exempelvis ansvarsförmåga är återkommande i de olika rättstraditionerna, vilket visar på att dessa svarar på grundläggande frågor om människans handlande, moral samt skuld. Därtill tydliggörs att rättsutvecklingen inte kan ses som linjär, då perioder av mer humana synsätt kan följas av omfattande skärpningar, exempelvis under medeltiden. Detta visar att rätten påverkas av sin tids värderingar, uppfattningar och föreställningar.

Enskilda tänkare samt akademiska forum och miljöer har även haft en avgörande roll för den rättsliga utvecklingen. Genom universiteten samt genom lärda och upplysta aktörer har dessa tankemönster kunnat spridas i en vidare, i en internationell kontext. På detta sätt bidrog det till genomslag i andra rättsordningar. Denna influenskedja visar på att den svenska rätten bör ses i ett större och internationellt sammanhang, då rättsutvecklingen har skett i ett konstant utbyte av olika rättskulturer och -traditioner. Härigenom kan framtida utvecklingar i Sverige troligtvis också komma att präglas av internationellt inflytande i takt med att nya tankar formas av samhällsförändringar.

6.3.3 Straffrättsskolornas avgörande roll

De tre omnämna straffrättsskolorna har haft en mycket stor betydelse för den svenska rättsutvecklingen beträffande psykiskt sjuka lagöverträdare. Med upplysningens tankar om legalitet, proportionalitet och allas likhet inför lagen kom detta att resultera i den första av dessa: den klassiska straffrättsskolan. Den fria viljan och moraliskt ansvar är några av kännetecknen för skolan, och uttrycker att människor utan förstånd ska undantas straff. 1864 års strafflag kom att baseras på den klassiska straffrättsskolan, till vilken formulerade att den som av svår psykisk störning genomfört en brottslig gärning utan skuld skulle vara straffri. Lagens formulering kan ses som ett resultat av upplysning, tolerans och humanitet.

En förskjutning skedde under 1800-talets senare del med anledning av den positiva straffrättsskolan, då fokus flyttades från den enskilda gärningen till gärningspersonen och de bakomliggande faktorerna. Cesare Lombroso och Enrico Ferri bidrog till det nya synsättet, då kriminalitet kom att förklaras av både biologiska och sociala faktorer. Den tydligare synen baserades på det

fria valet vilket gjorde att det nya synsättet förändrade straffets funktion från vedergällning till prevention och samhällsskydd. Den positiva straffrättsskolans tydligaste genomslag kom genom Olof Kinberg med sitt naturvetenskapliga och empiriska perspektiv på kriminalitet. Den tidigare uppdelningen mellan dels sinnessjuka dels kriminella, grundat och överensstämmande med tillräknelighetsläran, slog Kinberg hål på. På detta sätt utmanade Kinberg och den positiva straffrättsskolan det straffrättsliga tänkandet som hade präglat Sverige under lång tid.

Ytterligare en utveckling skedde genom den sociologiska straffrättsskolan och med Franz von Liszt som förgrundsfigur med syfte att förena ansvarstänkande med prevention. Fokus lades dock på hur straffet fungerade i samhället snarare än enbart på skuld i efterhand. Straffrättsskolan kan således uppfattas som ett försök att förena det bästa från de tidigare skolorna. Johan Thyren, som förespråkade individualiserande påföljder grundat i gärningspersonens egenskaper, utvecklade den sociologiska straffrättsskolan i Sverige med idéer som både farlighet och återfallsrisk – något som kan ses som en förflyttning bort från ett mer enhetligt straffsystem. Alfred Petréns bidrog i detta hänseende med medicinska och socialpolitiska perspektiv, vilket tydliggjorde kopplingen mellan juridik och psykiatri. Karl Schlyters arbete medförde att den sociologiska straffrättsskolans idéer omsattes till faktiskt lagstiftning med fokus på rehabilitering, prevention och samhällsskydd. Thyren, Petréns och Schlyter gav den sociologiska straffrättsskolan inflytande i den svenska juridiken, en mer flexibel och ändamålsinriktad straffrätt vilken alltjämt består i hög grad.

Sammantaget påvisar straffrättsskolornas utveckling den svenska rättshistoriens komplexitet då faktorer som bland annat samspel mellan idéer och ansvar, vetenskap och samhällsskydd präglar den. Den tidigare omnämnda förskjutningen från den klassiska straffrättsskolan, med fokus på skuld och ansvar, till de två senare straffrättsskolorna visar hur synen på brott och ansvar har förändrats över tid, då vårdande och preventiva åtgärder kom att bli de dominerande inslagen i de senare. Detta har varit särskilt betydelsefullt för den rättsliga behandlingen av psykiskt sjuka lagöverträdare då det strikta ansvaret har utvecklats vidare till en mer nyanserad avvägning mellan individens tillstånd och skyddsintressen som finns i samhället. Förändringsprocesserna är även en tydlig indikation på de internationella idéernas betydelse och anpassning till de svenska förhållanden, då samtliga straffrättsskolor har bakgrunder i andra länder. De medicinska och sociala perspektiven som introduceras under 1800- och 1900-talen har även haft stor betydelse för det ökade belysningarna av vård, behandling och prevention.

Det blir emellertid tydligt hur straffrättsskolorna kom att belysa både juridik, psykiatri, medicin och samhällskunskap i en samlad bedömning i synen på kriminalitet och möjligheterna att motverka denna. Detta har skapat

förutsättningar för en mer individualiserad rättstillämpning i kombination med frågor om rättssäkerhet vilket lever kvar i den nuvarande svenska straffrätten.

6.3.4 Politiska strömningar och inflytande av makthavare

Rättsutvecklingen av allvarlig psykisk störning i Sverige har i synnerhet formats av politiska beslut samt samhälleliga omständigheter och konsekvenser. Redan vid Magnus Erikssons tid reglerades ansvaret för psykiskt sjuka. Under 1900-talet med rötter i 1864 års strafflag och den klassiska straffrättsskolan skedde en förändring som medförde att den positiva straffrättsskolan med Olof Kinberg i spetsen kom att påverka den svenska straffrätten. Införandet av medicinska och empiriska perspektiven hade föranletts av både Johan Thyrén och Alfred Petrén, med tankar om prevention och individualisering. Händelser som mordet på Karl Olander bidrog till strängare ton och följaktligen kom reformerna under Per Albin Hansson och Karl Schlyter att kulminera i brottsbalken från 1962. Utvecklingen under 1970-talet präglades av behandlingspessimism, följdes av ytterligare reformer under 1990-talets början och därefter av mindre omfattande reformer – vilka har tillsammans format det nuvarande rättsläget.

Det är av särskild vikt att inte se separat de enskilda händelserna utan i stället vad detta säger om rättens karaktär och samhällsinfluenser. Från införandet av 1864 års strafflag och fram till gällande rätt är det tydligt att utvecklingen har genomgått en pendling mellan en mer restriktiv och retributiv lagstiftning samt mer vårdinriktade och preventiva bestämmelser. Denna i stor utsträckning politiska utveckling synes även vara oberoende av vilken politisk aktör och grupp som har innehaft den regerande makten. Det framgår att de klassiska grupperingarna inom den politiska höger-vänster-skalan ger uttryck för samma typ av politiska reformförslag beroende på tidsperiod och samhälleliga förändringar. Även om de politiska grupperingarna i sin grund möjligen har vissa typer av fundamentala ståndpunkter tycks dessa ändå påverkas av de händelser och förändringar som sker i det samtida samhället. De olika lagarna över tid kan ses som olika typer av trender, då det under vissa perioder är dominerande att fokusera på hårda tag och under andra tillfällen mer mildare, vård- och behandlingsinriktade åtgärder. Det framstår emellertid som anmärkningsvärt att historiska mönster återkommer, vilket aktualiserar frågan om huruvida samtida aktörer i tillräcklig utsträckning beaktar tidigare historiska erfarenheter och föregångare.

På detta vis visar det på rättssystemets mottaglighet för snabba och omvälvande förändringar när trycket från diskussionerna i samhället och politiken ökar. Även om enskilda händelser inte i sig är avgörande för den omfattande samhällsutvecklingen fungerar dessa som pådrivande medel för nya reformer. På detta sätt kan utvecklingen ses som ännu en gång icke linjär eller endast

rationell – delvis även reaktiv. Balansen som finns mellan rättssäkerhet och samhällsskydd är således under ständig omförhandling, särskilt i de frågor som avser allvarlig psykisk störning då juridiska, medicinska, sociala och politiska bedömningar ska mötas och kompromissas.

6.3.5 Förklaring till rättsförändringarnas uppkomst

Rättsförändringarna på området allvarlig psykisk störning kan inte anses ha uppstått i ett vakuum, i stället syns ett återkommande mönster. Reformerna genomförs inte nödvändigtvis när behovet av dem är som störst på ett allmänt plan utan när flera faktorer sammanfaller. Dels ett identifierat systemfel, dels en idéutveckling som nått politisk mognad, dels konkreta händelser som gör att fortsatt passivitet blir svår att upprätthålla.

Omständigheterna kring 1864 års strafflag är ett av de tydligaste exemplen på hur reformer växer fram över tid. Lagkommittén tillsattes redan år 1811 och arbetet pågick i mer än ett halvt sekel. Lagen tillkom således inte eftersom behovet var nytt, utan när upplysningens idéer om legalitet, proportionalitet och moraliskt ansvar hade nått en sådan politisk och rättslig beredskap att det kunde omsättas i lagtext. Det var därmed idéernas mognadsgrad, och inte ett yttre tryck som blev avgörande.

Efter sekelskiftet 1800–1900 förändrades mönstret. Mordet på Karl Olander år 1923 är ett av de mest illustrativa exemplen på hur en enskild händelse kan fungera som en utlösande faktor för en sedan länge förberedd reform. Kraven på tidsobestämd förvaring hade formulerats sedan lång tid tillbaka, bland annat av Kinberg och Thyrén. Utredningsarbetet hade därtill pågått i decennier. Det kom att bli mordet som gjorde att frågan inte längre kunde skjutas upp. Förvaringslagen och interneringslagen tillkom år 1927 inte för att idéerna var nya, utan för att det politiska och emotionella trycket nu omöjliggjorde ytterligare väntan.

1962 års brottsbalk visar på en tredje typ av förklaringsmodell, det politiska maktskiftet som öppningsfönster. Socialdemokraternas valseger år 1932 och Karl Schlyters tillträde som justitieminister skapade de institutionella förutsättningarna att kunna genomföra ett reformprogram som hade diskuterats tidigare. Tillräknelighetsläran avskaffades och övergången till ett mer behandlingsorienterat påföljdssystem var inte en produkt av 1930-talets debatt, dessa tankar fanns hos bland annat Kinberg redan år 1908. Det krävdes dock ett politiskt maktskifte och en justitieminister med övertygelse för att reformerna skulle realiseras i lagtext.

På samma sätt gäller 1991 års reform, om än i omvänd form. Behandlingspessimismen hade vuxit sig stark sedan 1960-talet. Reformen kom emellertid inte förrän år 1991, då Socialberedningens slutbetänkande från år 1984 hade

hunnit bereda marken inom rättssystemet och den politiska viljan att begränsa tvångsvårdens tillämpning hade stärkts.

Det högst aktuella exemplet är säkerhetsförvaring. Betänkanden om en ny tidsobestämd påföljd hade diskuterats länge, och brister i påföljdssystemet för återfallsförbrytare hade identifierats av flera utredningar. Det var emellertid morden under julhelgen år 2025 som skapade det samhälleliga, mediala och även politiska trycket för ett omedelbart genomförande. Lagförslaget kom dock inte till följd av morden, men dessa gjorde fortsatt passivitet svår att motivera.

Det kan följaktligen konstateras att reformers genomförande i den svenska rättshistorien i stor utsträckning är beroende av idéernas mognad och rådande politiska konstellationer. När dessa väl genomförs framstår det som att konkreta och identifierbara händelser har kortslutit en annars så trögflytande lagstiftningsprocess. Det är i skärningspunkten mellan dessa som rättsförändringens faktiska tidpunkt kan förklaras.

6.3.6 Sammanfattning av den rättshistoriska utvecklingen

Den rättshistoriska synen av allvarlig psykisk störning har utvecklats genom ett regelbundet växlande och pendlande mellan humanistiska, vårdinriktade perspektiv samt ett mer restriktivt synsätt med fokus på samhällsskydd. Utvecklingen har präglats av internationella influenser, straffrättsskolor och politiska strömningar – då frågor om tillräknelighet, ansvar och skuld varit ständigt aktuella. Sammanfattningsvis är utvecklingen komplex och flerdimensionell och kan ses som ett resultat av ett dynamiskt samspel mellan juridik, medicin, samhällsvärderingar och politiska beslut. Detta gör rättsutvecklingen både kontextbunden och föränderlig över tid.

6.4 Den gällande rätten och dess bakomliggande motiv

6.4.1 Kort om utformningen av den gällande rätten

Begreppet allvarlig psykisk störning introducerades formellt med 1991 års reform. Otydliga och överlappande kategoriseringar ersattes och termen kom att etableras som ett centralt villkor för de rättsliga bedömningarna. Detta kom i sin tur att bidra till en ökad systematisering och begreppslig enhetlighet.

Termen i sig saknar en konkret definition. Några av benämningarna som omfattas av begreppet är psykotiska tillstånd med hallucinationer och vanföreställningar, svåra depressioner med risk för suicid, demens, vissa allvarliga

personlighetsstörningar med psykotiska inslag samt psykoser med koppling till missbruksproblematik. Avsaknaden av en exakt lagdefinition bör emellertid inte nödvändigtvis betraktas som ett förbiseende utan som ett medvetet val som möjliggör en flexibel rättstillämpning i takt med att de medicinska kunskaperna utvecklas över tid.

Fängelseförbudet är det primära straffrättsliga uttrycket. I Sverige finns en presumtion att döma till annan påföljd än fängelse och numera även säkerhetsförvaring. För att fängelseförbudet faktiskt ska kunna aktualiseras kräver det att det föreligger ett orsakssamband mellan den psykiska störningen samt den brottsliga gärningen i fråga.

Rättspsykiatrisk vård uttrycker att i de fall det kan fastställas att en gärningsperson har begått ett brott samt att påföljden inte kan bestämmas till böter, får domstolen besluta om överlämnande till rättspsykiatrisk vård. Det finns även möjlighet för domstolen att förena denna med särskild utskrivningsprövning.

6.4.2 Motiv bakom nuvarande bestämmelser

De bakomliggande motiven i dagens reglering är en sammanvävning av de humanistiska, rättssäkerhetsorienterade och samhällsskyddsrelaterade argumenten. Detta utgör den balansakt som har präglat hela den rättshistoriska utvecklingen i Sverige.

De humanistiska och sociala grundmotiven kan spåras tillbaka till upplysningens tankar och initialt den klassiska straffrättsskolan. Detta kom sedermera att utvecklas i takt med inflytande av den positiva respektive den sociologiska straffrättsskolan, bland annat i samband med tankarna om att behandla brottslingar och motverkan av kriminalitet och brottslighet. 1864 års strafflag var mer av den klassiska straffrättsskolans karaktär, medan den efterföljande brottsbalken från 1962 hade betydligt mer inslag av den positiva respektive den sociologiska straffrättsskolan. Ett centralt syfte med 1991 års reform var att fortsatt begränsa den tidigare omfattande tillämpningen av psykiatrisk vård som påföljd, och i förarbeten betonades att lagstiftningen skulle framöver rikta sig i en utveckling med mer restriktiv användning av tvångsvård. Tendenser av detta slag kan iaktas i det samtida samhället, även om en mer restriktiv utveckling för närvarande gör sig gällande.

Motiven speglar också den pågående spänningen mellan behandlingstanken och en mer traditionell straffrättslig logik. I samband med att systemet för straffriförklaringar avskaffades infattades numera även personer med allvarlig psykisk störning i påföljdssystemet, och reformen markerar ett paradigmskifte i synen på sinnessjuka brottslingar. Tyngdpunkten i lagstiftningen landade på gärningspersonens vårdbehov, snarare än endast dennes psykiska tillstånd vid gärningstillfället. Lagändringen år 2008 av fängelseförbudet var och

är av särskild betydelse som ett motiv om samhällsskyddets framväxt. Detta innebar att det tidigare absoluta förbudet kom att ersättas av en presumtion att döma till annan påföljd än fängelse då särskilda skäl föreligger. På detta vis tydliggörs ett skifte från den mer absolutistisk synen till en mer nyanserad presumptionsregel. Det är svårt att avgöra om detta utgör en samhällelig utveckling mot ett mer vedergällande synsätt, särskilt med beaktande av det särskilda skälet enligt brottsbalken 30 kap. 6 § 1 st. p. 1. Det kan emellertid indikera att en viss rörelse i riktning mot en mer restriktiv och repressiv inriktning, även med beaktande av de nuvarande förändringarna.

6.4.3 Sammanfattning om vad rättshistorien säger om den nuvarande rätten

Vid en betraktelse av det nuvarande rättsläget i ljuset av den rättshistoriska utvecklingen framträder en tydlig linje. Från instiftandet av 1864 års strafflag, via 1962 års brottsbalk, 1990-talets reformer och fram till dagens moderna strafflagstiftning har rättsutvecklingen präglats av en gradvis omorientering. Dagens resultat är i synnerhet ett resultat av en lång kompromisskamp mellan dessa olika krafter, från behandlingsfokusering till åtgärder kopplade till proportionalitet och samhällsskydd. Det är slutligen viktigt att poängtera att den svenska modellen med sin betoning på vård framför straff men bibehållit straffansvar är internationellt sett ovanligt. Sverige skiljer sig från andra länder där domstolar har fortsatt stort inflytande över hur själva sjukvården ser ut, bland annat med koppling till de kungliga breven från år 1826.

6.5 Framtidsperspektiv och säkerhetsförvaring

6.5.1 Det rättshistoriska ekot i de nya bestämmelserna

Proposition 2025/26:95 om säkerhetsförvaring är inte en säregen företeelse i rättshistorien, det i stället ett mönster som har setts förut. Det historiska ekot är påtagligt; tidsobestämda påföljder (eller i det förevarande fall ramtidssatta) för farliga individer är mycket likt den tankegång som drev fram förvaringslagen år 1927. Förvaringslagen föreskrev att personer som bedömdes som farliga skulle dömas till förvaring på obestämd tid. Vidare skulle förvaringens varaktighet bestämmas beroende av personens sinnestillstånd och farlighet, inte det aktuella straffets faktiska längd. Säkerhetsförvaring uppvisar således en strukturell koppling till denna reglering med beaktande av de tillägg som kom att införas genom brottsbalken samt 1991 års reform, om än utformad med moderna rättssäkerhetsgarantier och inom ramen för en tydligare proportionalitetsprincip.

På samma sätt speglar propositionen den debatt som fördes av Franz von Liszt och den sociologiska straffrättsskolan om oförbätterliga brottslingar, som kräver långvariga och eventuellt tidsobestämda åtgärder. Påföljderna skulle förhållas till gärningspersonens person, sociala situation och farlighetsgrad. De oförbätterliga brottslingarna utgjorde emellertid en egen kategori. Terminologin kan således framstå som annorlunda i förhållande till dagens formuleringar men de underliggande problemställningarna är i grunden desamma.

6.5.2 Politiska strömningar och den samtida kriminalpolitiken

Propositionen grundar sig i det som regeringen Kristersson identifierar som brister i det befintliga påföljdssystemet och problematiken beskrivs som en lucka för att hantera återfallsförbrytare av farlig karaktär. Regeringen agerar i synnerhet inom en tydlig kriminalpolitisk strömning som betonar hårda tag, innefattande samhällsskydd, effektivitet och ordning. Den förevarande strömningen är alltså utbredd inom den svenska rättsutvecklingen även om den intensifierats under de senaste åren.

Strömningen kan emellertid ställas i kontrast mot den socialdemokratiska reformepokens betoning på behandling och individualprevention. Likt 1930-talets socialdemokrater som använde straffrättsreformerna för att omsätta politisk ideologi i rättslig form, gör den nuvarande högerregeringen detsamma om än i motsatt riktning och innebörd. Det som framstår som intressant är att båda de politiska lägren har funnit legitimitet i rättshistorien, applicerad på samtida samhällsliga fenomen. Det bör återigen framhållas att den rättsliga utvecklingen inte i någon avgörande utsträckning synes vara beroende av vilken politisk gruppering som innehar regeringsmakten. Den framstår snarare präglas i hög grad av de samhällsliga förhållanden som omger den och som påverkar hur rättsutvecklingen formas och fortskrider.

6.5.3 Krock eller samexistens?

Det är av central vikt att se huruvida säkerhetsförvaring innebär en normkonflikt med de befintliga bestämmelserna om allvarlig psykisk störning. Svaret som ges i propositionen är tydligt: en sådan normkonflikt uppstår inte. Detta beror på att de nya bestämmelserna integreras i det sedan tidigare existerande påföljdssystemet och tar därmed hänsyn till den tidigare gällande rätten. Bestämmelserna underordnas regleringarna av allvarlig psykisk störning.

Förarbetena framhåller att fängelseförbudet förändras på så sätt att det inte bara omfattar fängelse utan även säkerhetsförvaring, och den tidigare presumptionen att döma till annan påföljd än fängelse gäller emellertid även

säkerhetsförvaring. På detta sätt är säkerhetsförvaring konstruerad som en subsidiaritetsregel gentemot den rättspsykiatriska vården.

Ur ett historiskt perspektiv är detta en väl avvägd konstruktion, då nya påföljder ofta har ersatt eller kompletterat tidigare ordningar med utgångspunkt i gärningspersonens faktiska behov snarare än enbart brottet. Samtidigt finns det en viss spänning i och med fängelseförbudets utvidgning till att även omfatta säkerhetsförvaring. Undantag har historiskt tenderat att få större betydelse över tid, exempelvis när psykopater omklassificerades beroende på den samtida rättstillämpningen. Som det går att se i rättshistorien är att omfattningen av vissa undantag tenderar att växa. Det kan därför inte uteslutas att allvarlig psykisk störning framöver kan komma att tolkas annorlunda i takt med den förändrade juridiska utvecklingen och landskapet.

6.5.4 Sammanfattning om framtida utvecklingsmönster i ljuset av rättshistorien

Rättshistorien påvisar ett tydligt pendelmönster, då perioder av hårdnande kriminalpolitik har historiskt sett följts av en reaktion av mer humanistisk karaktär och vice versa. Upplysningens idéer om proportionalitet samt lika behandling utgjorde en form av motreaktion gentemot medeltidens godtyckliga bestraffning. Den positiva straffrättsskolans behandlingsfokus kom som en reaktion mot den klassiska straffrättsskolans mer abstrakta ansvarstänkande. Behandlingspessimismen återkomst under 1970-talet innebar en återgång mot större betoning på rättssäkerhet och proportionella straff, framhållet av Andenæs och Christie. De menade att tidsobestämda påföljder både var ineffektiva och innebar problem för rättssäkerheten. I förlängningen av detta mönster kan det förväntas att säkerhetsförvaring kommer att mötas av nya reaktioner, antingen i form av ytterligare skärpta straffrättsliga åtgärder, ökad betoning på rättssäkerhetsgarantier eller ett förnyat intresse för behandling, prevention och rehabilitering.

I en parallell bedömning aktualiseras den återkommande frågan om tillräknelighet vilket framkom senast och klarast av SOU 2012:17, då ett förslag om återinförande av tillräknelighetskravet lades fram men inte genomfördes. Detta skulle i sin tur göra att det gällande fängelseförbudet skulle avskaffas. Frågan är emellertid fortfarande levande. Med införandet av säkerhetsförvaring påminner sig oundvikligen frågan om vad som skiljer den gärningsperson som är tillräknelig och säkerhetsförvaras från den gärningsperson som lider av allvarlig psykisk störning och genomgår rättspsykiatrisk vård. Den förevarande gränsdragningen kräver i praktiken en form av bedömning av tillräknelighet, även om den inte formellt benämns på detta vis.

Konstruktionen av proposition 2025/26:95 innebär en viss spänning, där säkerhetsförvaring samexisterar som ett subsidiärt komplement till

rättspsykiatrisk vård. Att grundprinciperna i påföljdssystemet inte rubbas medför att risken för eventuell kompetensglidning mellan de tidigare och nya bestämmelserna inte uppstår. Å andra sidan ger det rättshistoriska perspektivet uttryck för något annat. Det kan således inte uteslutas att praxis utvecklar en viss självständig dynamik, varigenom gränser som framstår som tydliga i rättsligt hänseende kan komma att framträda som mindre skarpa i domstolarnas praktiska tillämpning. Den framtida rättstillämpningen och hur bland annat domstolarna och rättspsykiatriska experter förhåller sig till det nya systemet kommer att avgöra om lagstiftarens intentioner om subsidiaritet och skydd för lagöverträdare med allvarlig psykisk störning faktiskt aktualiseras.

6.6 Slutsats

Den svenska rättshistoriska utvecklingen av regleringen för allvarlig psykisk störning är en miniatyrvärld av hela den västerländska straffrättshistorien. Allt från den humanistiska samhällssynens triumfer och bakslag: den medicinska vetenskapens inflytande på juridiken, politikens styrning av lagstiftningsprocesser, samhällseliga händelser och förändringar samt de stora straffrättsskolornas perspektiv i konkret lagtext. Det framkommer som tydligt att flera aktörer under rättshistorien har haft särskilda intressen och därmed satt sin prägel på den rättsutveckling som vid aktuell samtid var rådande. Detta gäller såväl politiska som ideologiska utgångspunkter.

Det rättshistoriska mönstret kan påvisa att varken en renodlad behandlingstanke eller ett renodlat straffperspektiv har haft tillräcklig slagkraft för att permanent dominera rättsutvecklingen. Den nuvarande regleringen som innefattar en presumtion mot fängelse och numera även säkerhetsförvaring, med rättspsykiatrisk vård som primär påföljd, ger uttryck för behovet av en avvägning mellan motstående straffrättsliga intressen och åtgärder.

Att vara *skyldig men sjuk* har sedan den svenska straffrättens begynnelse aldrig varit en enkel rättslig avvägning. Framtiden är likväl oklar, och det är i denna ovisshet som rättsordningen kommer att fortsätta att utvecklas över tid.

Källförteckning

Tryckta källor

Offentligt tryck

Utredningsbetänkanden

SOU 1977:23 Psykiskt störda lagöverträdare.

SOU 1984:64 Psykiatrin, tvånget och rättssäkerheten.

SOU 1996:185 Straffansvarets gränser.

SOU 1998:32 Rättssäkerhet, vårdbehov och samhällsskydd vid psykiatrisk tvångsvård.

SOU 2002:3 Psykisk störning, brott och ansvar.

SOU 2006:91 Vård och stöd till psykiskt störda lagöverträdare.

SOU 2012:17 Psykiatrin och lagen – tvångsvård, straffansvar och samhällsskydd.

SOU 2017:111 För barnets bästa? Utredningen om tvångsåtgärder mot barn i psykiatrisk tvångsvård.

SOU 2021:93 Från delar till helhet – En reform för samordnade, behovsanpassade och personcentrerade insatser till personer med samsjuklighet.

SOU 2023:5 Från delar till helhet – Tvångsvården som en del av en sammanhållen och personcentrerad vårdkedja.

Propositioner

Kungl. Maj:ts prop. nr. B 10 till riksdagen med förslag till brottsbalk; given Stockholms slott den 15 december 1961 (Cit: Prop. 1962:B 10).

Prop. 1990/91:58 om psykiatrisk tvångsvård, m.m.

Prop. 1999/2000:44 Psykiatrisk tvångsvård och rättspsykiatrisk vård.

Prop. 2007/08:70 Ny vårdform inom den psykiatriska tvångsvården.

Prop. 2007/08:97 Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare.

Prop. 2019/20:84 Förbättringar för barn inom den psykiatriska tvångsvården.

Prop. 2025/26:95 Säkerhetsförvaring – en ny tidsbestämd frihetsberövande påföljd.

Kommittédirektiv

Dir. 1999:39 Ansvar och påföljder för psykiskt störda lagöverträdare.

Dir. 2003:133 En nationell psykiatrisamordnare.

Litteratur

Asp, Petter, Brottsbalk (1962:700), 1 kap. 2 §, Karnov, 1994-07-01 (JUNO).

Baker, John (2012), *Chapter 2 Reflections on 'doing' legal history*, i: Musson, Anthony och Stebbings, Chantal (red.), *Making Legal History: Approaches and Methodologies*. 1 uppl., Cambridge: Cambridge University Press.

Belfrage, Henrik (1989), *Psykiskt störda brottslingar: En studie av begreppet "jämfördd med sinnessjukdom" – dess historiska bakgrund och praktiska tillämpning*. 1 uppl., Kristianstad: Kristianstads Boktryckeri.

Belfrage, Henrik (1995), *Brottsligheten, psykiatrin och samhället: Introduktion till den medicinska kriminologin*. 1 uppl., Stockholm: Almqvist & Wiksell Medicin (Liber Utbildning).

Diesen, Christian (2005), *Del III Processrättsligt perspektiv: Om positiv och negativ särbehandling i straffprocessen*, i: Diesen, Christian, Lernerstedt, Claes, Lindholm, Torun och Pettersson, Tove (red.), *Likhet inför lagen*. 1 uppl., Stockholm: Natur och Kultur.

Grönwall, Lars, Holgersson, Leif och Idarsson, Bertil (2023), *Psykiatrin, tvånget och lagen: En lagkommentar i historisk belysning*. 8 uppl., Stockholm: Norstedts Juridik.

Herrlin, Axel (1904), *Tillräknelighet och själsjukdom: Till straffrättens filosofi: Med en kasuistisk bilaga*. 1 uppl., Lund: C. W. K. Gleerups Förlag.

Holmgren, Axel, Brottsbalk (1962:700), 31 kap. 3 §, Lexino, 2025-12-29 (JUNO).

Häthén, Christian (1990), *Straffrättsvetenskap och kriminalpolitik: De europeiska straffteorierna och deras betydelse för svensk strafflagstiftning 1906–1931; Tre studier*. 1 uppl., Lund: Studentlitteratur.

Jareborg, Nils och Zila, Josef (2022), *Straffrättens påföljdslära*. 7 uppl., Stockholm: Norstedts Juridik.

Kinberg, Olof (1952), *Lagen och de psykiskt sjuka*. 1 uppl., Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Kleineman, Jan (2018), *Rättsdogmatisk metod*, i: Nääv, Maria och Zamboni Mauro (red.), *Juridisk metodlära*. 2 uppl., Lund: Studentlitteratur.

Lehrberg, Bert (2022), *Praktisk juridisk metod*. 14 uppl., Uppsala: Iusté.

Lidberg, Lars och Freese, Jan (1985), *Rätt och psykiatri*. 1 uppl., Malmö: Liber Förlag.

Modéer, Kjell-Åke (1980), *Land skall med lag byggas: Sex rättshistoriska uppsatser*. 1 uppl., Lund: Studentlitteratur.

Modéer, Kjell-Åke (2000), *Vad är rättskultur? Om vår tids historiska skolstrid vid juridisk fakultet*, i: Andersson, Lars M, Jansdotter, Anna, Persson, Bodil E.B. och Tornbjör, Charlotte (red.), *Rätten: En festskrift till Bengt Ankarloo*. 1 uppl., Lund: Nordic Academic Press.

Qvarsell, Roger (1993), *Utan vett och vilja: Om synen på brottslighet och sinnessjukdom*. 1 uppl., Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Rabban, David M (2012), *Chapter 7 Methodology in legal history: From the history of free speech to the role of history in transatlantic legal thought*, i: Musson, Anthony och Stebbings, Chantal (red.), *Making Legal History: Approaches and Methodologies*. 1 uppl., Cambridge: Cambridge University Press.

Sandgren, Claes (2021), *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare: Ämne, material, metod, argumentation och språk*. 5 uppl., Stockholm: Norstedts Juridik.

Strahl, Ivar (1955), *Inledning*, i: Strahl, Ivar, Bolin, Lars, Göransson, Hardy, Henkow, Hugo, Jonsson, Gustav, Lundqvist, Gunnar och Wiklund, Daniel (red.), *Om påföljder för brott*. 2 uppl., Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Strahl, Ivar (1970), *Den svenska kriminalpolitiken: En presentation av brottsbalken och en översikt över den svenska straffrättens utveckling från 1800-talet till våra dagar*. 5 uppl., Stockholm: Aldus (Albert Bonniers förlag).

Tuori, Kaarlo (1997), *Towards a Multi-layered View of Modern Law*, i: Aarnio, Aulis, Alexy, Robert och Bergholtz, Gunnar (red.), *Justice, morality and society: A tribute to Aleksander Peczenik on the occasion of his 60th birthday 16 November 1997*, Lund: Juristförlaget i Lund.

Tuori, Kaarlo (2002), *Critical Legal Positivism*. 1 uppl., London: Routledge.

Ågren, Jack, Brottsbalk (1962:700), 30 kap. 6 §, Karnov (JUNO) (besökt 2026-04-16).

Ågren, Jack, Brottsbalk (1962:700), 30 kap. 6 §, Lexino, 2020-01-01 (JUNO).

Religiösa källor

Bibeln, 5 Mos. 4:41–42, 1917 års svenska översättning.

Rättsfallsförteckning

Sverige

Högsta domstolen

NJA 2004 s. 702.

England

M’Naghten-fallet (1843) 10 Cl & Fin 200.

Elektroniska källor

Tidningsartiklar

Dagens Nyheter, *Misstänks ha styckmördat sin mamma; “Befann sig i ett psykiatriskt tillstånd”*, 2026-04-08, <<https://www.dn.se/sverige/misstanks-ha-styckmordat-sin-mamma-befann-sig-i-psykiatriskt-tillstand/>> (besökt 2026-04-28).

Dagens Nyheter, *Smitare körde ihjäl kvinna – frias helt*, 2026-04-11, <<https://www.dn.se/direkt/2026-04-11/smitare-korde-ihjal-kvinna-frias-helt/>> (besökt 2026-04-28).

Dagens Nyheter, *Stor uppslutning mot mäns våld mot kvinnor: “Stopp”*, 2026-01-02, <<https://www.dn.se/sverige/stor-uppslutning-mot-mans-vald-mot-kvinnor-stopp/>> (besökt 2026-04-28).

Dagens Nyheter, *Ströp sin mamma – kvinna döms till vård*, 2026-04-14, <<https://www.dn.se/direkt/2026-04-14/strop-sin-mamma-kvinna-doms-till-vard/>> (besökt 2026-04-28).